

VIDICI I
PUTOVI

SVEZAK II.

ZAGREB 1918.
NAKLADNI ZAVOD „JUG“

850-992

GUGLIELMO FERRERO

**MLADA
EVROPA**

II.

STUDIJE I PUTOVANJA PO
SJEVERNIM ZEMLJAMA

SA TALIJANSKOGA PREVEO
I PREDGOVOR NAPISAO

ARSEN WENZELIDES

Л. б. 4308

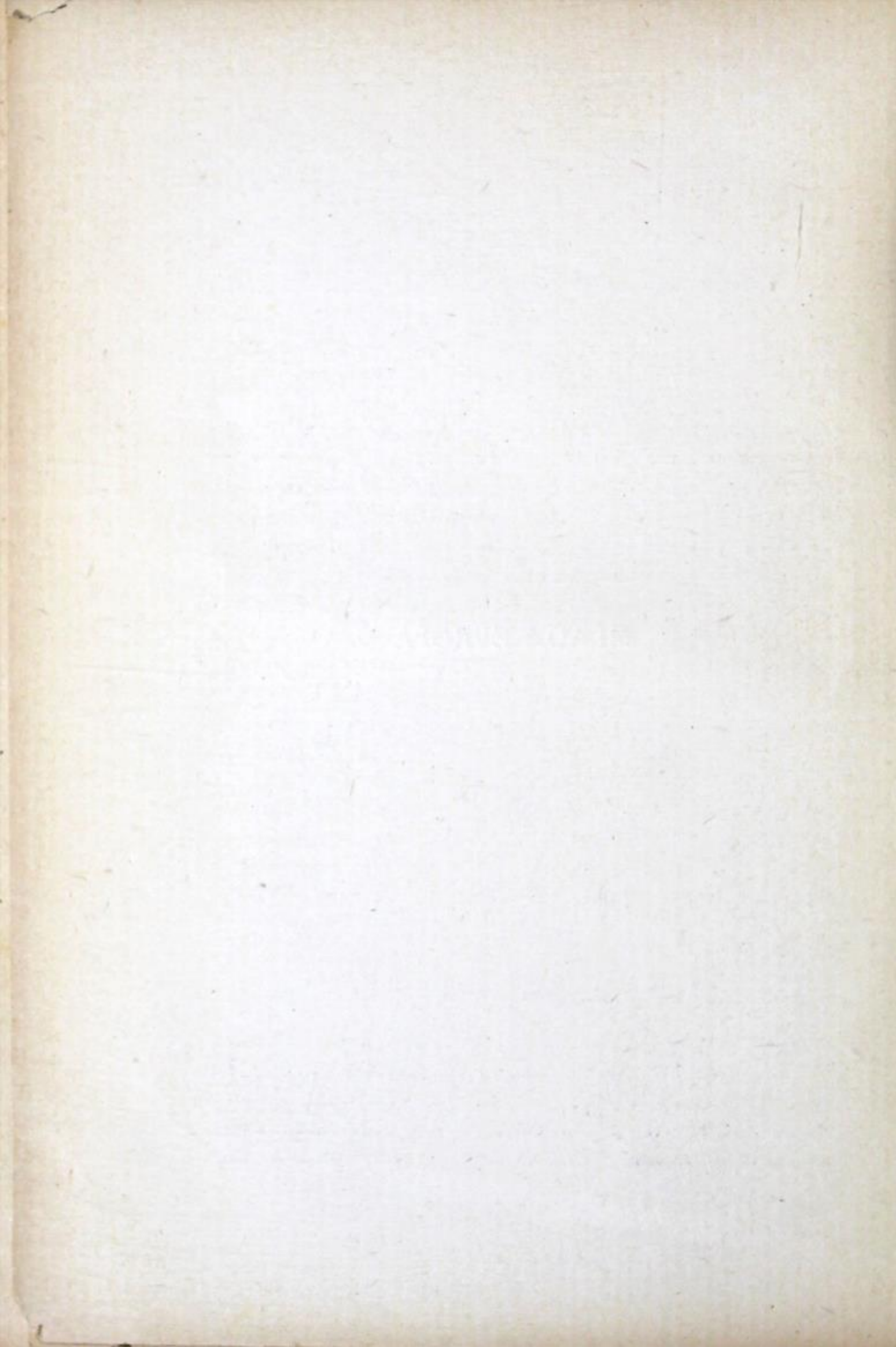

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ
ЗА
ОДЛУКУ

инв. бр. 4229

MLADA EVROPA

LONDON

Ljudski duh može svemu podati života. Neki grad može biti psihološki dokumenat, a izvjesno duševno stanje može u palačama i na ulicama poprimiti tačan izraz, što, prem utvrđjen i nepromjenjiv, za oči koje znaju gledati i za umove koji znaju shvaćati, imade i te kakvu živost i rječitost. Imade uistinu gradova bez izraza, koji su poput Berlina više bezoblična hrpa kuća, građenih jedna za drugom, negoli ustrojstvo sa posebnim, pravilnim ili osebujnim, umjetničkim ili grdnim obilježjima i izgledima. Ali imade i gradova, koji se mogu nazvati *izrazitima*, koji imaju tijelo i dušu, što odgovaraju nekojim općenitim značajkama, te se mogu po tom uzeti, da su vjeran izraz izvjesne prosvjete; da su prave tvorevine uma i skupnoga duha izvjesnoga naroda, a ne djelo zidarskih i preduzetničkih ruku. Takvi su gradovi Pariz i London.

1. Kameni paradoks

Najgrublja je značajka grada Londona, koju stranac najprvu uoči, njegova neizmjernost. Veličina mu je grdna kao veličina kakve planine. London je velik poput pokrajine. Svojom bezgraničnom prostorinom, na kojoj žive pet milijuna sta-

novnika, obuhvaća tri do četiri orijaška grada, deset do petnaest velikih sela, velike livade, silne šume i perivoje goleme poput varoši, a sve to skupa pravi onu golemu i živu životinju, kojoj je ime London. London je tako velik, da mnogi stari Londonjani nijesu još imali prigode vidjeti ga svega. Može se u njemu naći ljudi, koji su vidjeli Himalaju, a nijesu vidjeli Haverstočki brijeg, na kojem se diže vrlo dražesna četvrt sjevernoga grada. Obaviti u Londonu kakav posao, znači, obaviti putovanje, za koje treba često tri do četiri puta promijeniti sustav kretanja, te se u sat vremena pređe sav razvitak prometnih sredstava, od hodanja pješice do omnibusa, od tramvaja do željeznice. Ja sam na priliku, da iz sjeverne četvrti, gdje sam stanovao, pođem na objed prijatelju u Kristalnoj palači, morao hodati deset časaka, da nagjem omnibus, pa kasati čitav sat u omnibusu do Victoria stanice, putovati tri četvrta sata željeznicom i još deset časaka hodati. To je u svem dva sata i pet časaka za polazak, a za povratak opet toliko.

Ta orijaška gomila ne mogaše se prilagoditi, da pod ljudskom rukom poprimi sumjerne oblike, kao što nikakva ljudska sila ne bi mogla preokrenuti Mont Blanc u geometričku četvorinu. Širinom i duljinom nerazmjerne ulice, sad bez kraja, sad vrlo kratke, sad tijesne poput sokačića, sad prostrane poput plokata, teku kako ih je volja: ravno, krivo i na križ-kraž. Svijaju se u smiješne grbe, razvezuju se u dražesna vijuganja, lome se u oštre kutove, te se po neshvatljivim hirovima nadimlju ili stežu. Gradnjom ulica nije upravljala nikakva viša misao, niti kakva razumna i unaprijed proučena osnova. Pače bi se reklo, da je sav London čudno slavlje nerazumnosti i skoro orijaška

kamena nastranost, izazivanje ili ismijavanje zdrava razuma. Upravo korak po korak, što se ulice primiču središtu središta, srcu londonskih srca, Engleskoj banci, gdje za deset sati dnevno buči bijesna navala života, one bivaju sve uzahnije, dok na dalekoj kružnici u polupustim i poslovno obamrlim selima život udara redovitim i mirnim ritmom, razlijevajući se, kao krv u smalaksale žile, u prostrane i mirne drumove. *Lombard Street*, kojom dnevice juri na stotine hiljada ljudi i kola, velika je kao kakav put staroga Milana. *Ealing Common* ulica ili *Acton*-ska ulica, kojom mirno prolazi kakva hiljada zaposlenih ljudi, spadaju u najprostranije i najudobnije ulice kojega god grada. Londonski život vrije u tijesnim središnjim ulicama poput pomamne gorske bujice, zahvaćene od uskih hridina, a zamire slatko i tiho na velikim drumovima na kružnici, kao što za ljetnih mjeseci tanka gorska struja, svedena na žicu vode, ishlapljuje na suhom i užarenom pijesku.

2. Estetska anarhija

I građenje zgrada je prava i potpuna estetska anarhija. Ljudski hir je na sve strane razasuo i najglasnije suprotnosti i najneočekivanije skladnosti crta, šara i oblika, osobito u *City*, koja je, kako će se vidjeti, stari London i središte poslova. Putniku, što prolazi glavnim ulicama, *Oxford Street*, *Holborn Viaduct*, *Cheapside* i *Ficet Street*, koje su glavni drumovi posla i rada, one pružaju sa svojih obih strana najčudnovatije suprotnosti. Pored veličajne i vrlo prostrane palače na pet do šest spratova, građene od najkrupnije građe, stoji iscrvotočena daščara sa šiljastim krovom i sitnim

prozorima, prastari preostatak onih sredovječnih drvenih građevina, što se još vide samo narisane u zemljovidima za povijest ljudskoga prebivanja. Orijaške kućetine stoje pored kućica. Krupni i debeli Sancho Panze stoje pored suhih i tankih Don Kihota. Savremena i gizdava velika gospoda stoje pored kukavnih, poderanih i opalih sredovječnih prosjaka. Svakojaki stilovi miješaju se i brkaju. Oštri gotski stil miješa se sa geometričkim crtama grčkoga graditeljstva; čista i jednostavna snaga toskanskoga stila miješa se sa usiljenom nacifranošću barokizma sedamnaestoga stoljeća, a u sredini su, kao pokušaji da se pobjegne od toga divljega nereda, građevine, sastavljene od nesretnih spajanja najraznoličnijih stilova, ili zgrade bez ikakvoga graditeljskoga stila, koje kao da u luđačkom metežu drzovito kazuju, kako žele biti jedino dobre kuće za ljudsko stanovanje i kako ne haju za estetske zahtjeve svojih drugarica. Ni u pravocrtnom rasporedu kuća nema reda. Svaka je potražila mjesto na suncu, kako joj se najbolje sviđe'o, ili pomaknuvši se na pločnik više od drugih, ili povukavši se natrag u zbijenu gomilu građevina. Reklo bi se, da je sva ona gomila zgrada mnoštvo nadutih i tvrdoglavih sebičnjaka, od kojih svaki misli samo na sebe i uporito se drži svojega mjesta oholim nehajem prema susjedu. Svi su u svojoj nadutosti tako jogunasti, te ne će nikada privoliti na promjenu mjesta ili držanja, da se slože u urednu i euritmičku cjelinu. Reklo bi se, da je čitavi taj poslovni grad neuredna i pobrkana simfonija, gdje po miloj volji pjeva i svira hiljadu glasova i hiljadu glazbala ludih pjevača i mahnitih svirača, svaki za se, svaki nepokoran harmonijskim zakonima, da ukupno proizvedu najstrahovitiji arhitektonski *charivari* i najpakleniji vihar obli-

ka, stilova i crta, što se ljudskom oku i duhu može nametnuti.

To je oluja, koja, kad iznenada padne na dušu, prem sada umara, a sada odbija od sebe, ipak na kraju čudno privlači, kako privlači svaka veličanstvenost bez zakona; kao što se svigjaju bijesne rike mora ili šumskoğa vjetra, prem da ne odgovaraju suglasju glazbene ljestvice; kao što se svidjaju nastrani oblici gorski, premda nijesu mjereni ukusom kakvoğa grčkoga ili toskanskoga graditelja. Taj graditeljski vihar djeluje novim i nastranim čarom, kao dražilo misli, koja u isto vrijeme podaje snage i umor, koji i podbada i omlohavljuje. Kada se čovjek, pošto se cijeli dan naradio, vraća na večer umoran kući, on bez sumnje čezne za velikim i mirnim crtama talijanskih skladnih gragjevina, ali u časovima uzbugjenja i sile, kada duh u njima bijesni, ona lugačka zbrka skoro je divna kao materijalni izraz preobilja života.

3. *Pariz i London*

Malo bi što drugo moglo bolje simbolizirati anglosasku dušu i društvo od *City*-ne arhitekture. Kamenje imade dušu i govori. Govori tim glasnije, kada se njegovi nijemi glasovi uporede glasovima pariskoga kamenja. Pariz sa svojim ravnim, uvijek jednako širokim ulicama, što se odmjerene kreću sa središta, sa pravilnih plokata, između zgrada koje ako nijesu jednake, bar nijesu odveć raznolične; Pariz sa svojim pravilno raspoređenim bulvarima, urešenim sa na jednako postavljenim, jednako podrezanim i skoro jednako

visokim stablima; sa svojim pravokutnim ili četverokutnim plokatama i pravocrtnim pješnicima*; Pariz sa svih strana sitno izdjelan i promjeren po geometričkim crtama ili krivuljama poput kocke, napravljene od velikoga tokara, izvrsno predstavlja prosvijećenu upravu i društvo, nadzirano i uređeno od središnje vlade po unaprijed postavljenim propisima. Pariz je stablo, niklo iz zemlje, sa deblom, granjem i lišćem rezanim od vrtlarovih škara u simetričan, otmen, ali umjetan oblik. London naprotiv predstavlja prosvjetu, utemeljenu na slobodnom razmahu pojedinca. London je hrast, odrastao u šumskoj slobodi, gojen od sunca, kiše i vjetra u veličajnom i moćnom prirodnom neredu, sa nerazmjerima, nagrdama i nastranostima orijaškoga prirodnoga stvorenja.

U Parizu se osjeća skladna snaga ljudskoga razuma, koja daje ravnovjesje, a u Londonu se osjeća neobuzdana prirodna ustrajnost, koja stvara. Pariz predstavlja društvo, gdje je sve podvrgnuto razumnom pravilu, odnosno pravilu, što ga se smatra razumnim. Estetika, moral, industrija, trgovina, zdravlje, život, slava i smrt imaju ondje službene propise. Ondje se ne može sagraditi palača, ni otvoriti ulica, ni postaviti tvornica, ni obreti novo jelo, ni vršiti kakvo znanje, bez obdržavanja izvjesnih zakonskih i naredbenih propisa. Znanost, umjetnost i filozofija smatraju se granama javne uprave tako isto kao vojska ili pravosudje. Ne samo liječnički i pravnički doktorat, već se i laureacija besmrtnosti i diploma veleumnosti izdaju putem javnih ustanova po odredbama tačnih propisa. Pariz vrlo dobro predstavlja društvo, gdje prevlađuje logički duh; gdje se prevrati stvaraju

* pješnik — trottoar.

po silogizmima ; gdje se od vremena do vremena zaključuje preuređenje političkih ustanova vlastite zemlje, ili cijeloga društva, kako se preuređuju gradovi, naime tako, da se kakvom povjerenstvu povjeri proučavanje koje lijepo izvedene osnove; gdje je u svakoj prigodi svađdanjega života teoretska mržnja na protuslovlja i besmislenosti jednako jaka, kao što je u građevnoj umjetnosti jaka estetska mržnja na sve, što je bez simetrije.

London pak sa svojim građevnim bezvlagjem sjajno predstavlja prosvjetu, koja se nije razvila po postupku stroge logike, već slobodnom igrom prirodnih snaga. To je prosvjeta, gdje se najstariji sredovječni ostaci miješaju sa najsavremenijim naprecima. Država je republika, koja je izvana bez povrede sačuvala oblike feudalne monarhije, i naj-slobodarskija demokracija, usred koje se uzdržala najaristokratskija sredovječna ustanova, t. j. kuća lordova. Tu se vjera od svih ljudskih ustanova najviše formalistična i ritualna, znala osloboditi oblika, obreda i dogama, postavši nekakvim slobodnim moralnim bogoštovljem, ali sudbena lakrdija se tu uvijek još odigrava u sredovječnim odjećama i oblicima. Tu u parlamentu lađumaš u radničkom kaputu govori *splakeru*, koji još nosi vlasulju i kabanicu poput bilježnika šestnaestoga stoljeća. London predstavlja društvo, gdje su pojedinci u svojevolumnim udruženjima izveli toliko stvari, što su drugdje izvedene pomoću države i pod njezinim nadzorom. Tu su pojedinci sa svojim bogatstvima osnovali univerze, uredili veći dio javne dobrotvornosti, podupirali znanost i umjetnost, te unaprijedili industriju i trgovinu. Nigdje dosad nije pojedinac bio kao tu toliko slobodan i toliko odgovoran. Tu je imao prigode razviti svu svoju snagu i udovoljiti mnogom svojem hiru, ali sve posljedice

pogrešaka nosi on sam. Čovjek je odatle odlučno krenuo u potragu za svojom srećom, ne čekajući da parlamenat prihvati zakon o sreći svih Engleza.

4. City

Na Londonu se može otkriti grubi nacrt uzora grada budućnosti, jer se u njemu razabire različnost službenika i služaba, bez kojih bi život i rad u tako silnoj nagomilanosti ljudi postali nepodnošljivi.

London nije jedinstven grad. Sastoji od središnjega grada, zvanoga *City*, i od nekoliko velikih sela, raspršanih oko središnjega grada po poljima. Od grada ih dijele prostrane livade. *City* je grad poslova: U njemu su parlamenat, palače velikih klubova, Engleska banka i sve središnjice manjih novčanih zavoda; sjedišta svih nebrojenih industrijalnih i trgovačkih društava, što trguju sa cijelim svijetom; burze i tržišta; ministarstva, pošte i najvažniji uredi javne uprave; kazališta, muzeji i najznamenitije crkve; najveće stanice za putnike, najveća svratišta i vrhovna sudišta; redakcije skoro svih londonskih novina; sjedišta političkih, znanstvenih, dobrotvornih, vjerskih i drugih nebrojenih društava; orijaški magazini i sva sila maloprodaja sa uličnim izlozima. U *City* ne prebiva skoro niko. Sve palače služe za urede, a pučanstvo useljuje u jutro i seli na večer u sela u kojima prebiva.

Život toga osobitoga grada-ureda vrlo je čudan i drukčiji od života u talijanskim gradovima, jer traje samo koliko traje dan. Zamislite Turin i Milan da se na večer prazne, ostajući posve pusti, i da se jutrom opet napune pučanstvom, prispjelim iz okolišnih mjesta, kuda se sinoć bilo iselilo. Ta-

kva je od prilike *City*. Od ponedjeljka do subote, od 8 do 9 sati prije podne i svaku večer od 6 do 7 sati, vija se pravo spremanje vojske; pravo useljivanje i iseljivanje naroda. To je čitavo *Cityno* prigodno pučanstvo od možda preko 50.000 ljudi, što ga sa svih i do svih londonskih točaka moraju dovesti i odvesti stotine vlakova, te hiljade omnibusa i kočija. Svake večeri orijaško ulište opusti, a pčele, pošto su izradile silne množine meda, razlete se u četama na sve strane obzorja, da se sa sutrašnjim suncem povrate natrag.

To golemo useljivanje vrši se između osam i devet sati prije podne. Na ono desetak petnaestak *Citynih* stanica svakih pet časaka stigne koji vlak iz najudaljenijih četvrti. Valovi svijeta razliju se iz njih i kreću na sve strane. Sa svih strana dolaze u strašno dugim redovima omnibusi, krcati gori i doli, i idu k središtu, ostavljajući kod svakoga uličnoga ugla i na svakom otvoru puteva po koji dio putnika. Sa svih strana jure *cabs-i*, lagane i otmene londonske kočije, a po pješnicima se šuteći žuri prava vojska naroda. U devet sati svi su na svojim mjestima i onda počinje rad, veliki dnevni posao Londona grada.

City je još starinski London. Zato su njezine glavne ulice uske, kao u svim starinskim gradovima, a sporedne su tamni sokačići. I glavne i sporedne jedva jedvice mogu da unutar svojih korita uzdrže silnu bujicu ljudi i kola što od jutra do mraka po njima vrvi. Osobito najsredišnjije ulice toga velikoga londonskoga središta okolo Engleske banke bivaju sve uže. *Cheapside*, koja nije mnogo šira od ulice svetoga Pavla u Milanu, spaja sa sa *Holborn Viaduct-om*, posredstvom plokatiće ne veće od kakvooga gorskooga crkvišta, koja je još manja, jer se usred nje diže Peelov spomenik. I

onuda mora svaki dan prolaziti 10 do 20.000 kola! Zato City rijetko kada može gledaočevu oku pružiti koju od onih veličajnih slika ljudskih gomila, kako ih pruža Pariz sa svojim prostranim bulvarima i neizmjernim plokatama. City ne može pružiti ništa što bi bilo na priliku slično divnom pogledu na parisku Place de la Republique, krcatu naroda, o zalazu sunca. London ne pruža poput Pariza čarobni vidik velike rijeke, čija struja teče kraljevskom dostojanstvenošću, ili velikoga jezera, preplavljenoga lagjicama i jedrima, već pruža divlji prizor gorske bujice, što se u tijeku lomi i pada u dubinu vrlo tijesnih i vrlo visokih hridi.

5. *Kako se hoda po Londonu*

Napetost desetsatnoga življenja u onim ulicama zaista je vanredna. Izvanredna je brzina, kojom ljudi i kola hite po onim tijesnim i starim ulicama. Čovjek umije da se umnom žilavošću izvuče iz tješnoće prostora i materije. Reklo bi se, da sav taj narod, što hoda putem sreće vidi pred svojim očima na nebu svijetlim slovima pisanu veliku lozinku engleske pasmine: *Time is money* (vrijeme je novac). Niko neće da izgubi ni mrvicu toga vrlo dragocjenoga bogatstva prosvijećenoga čovjeka i između onih hiljada ljudi, što žele bržom mogućnosti preći najuže prolaze, zameće se mučna borba. Hodanje po City sačinjava pravu posebnu, mučnu i neprestanu nauku, za koju nijesu dosta nože, već joj mnogo pomaže i duh. Duh se mora napinjati poput luka do one skrajnje tačke, preko koje puca. Treba ugrabiti čas, kada se između kočija stvori otvor; upotrijebiti praznine što ih pruža časovito talasanje mnoštva; zaposjesti najmanje razmake između

osoba; otkriti tačku gdje se najlakše može prodrijeti u ljudski zid; vagati korake i čekanja; proračunavati kretnje i susretaje uz napor, koji svakim časom iznova počinje, uz neprestano mijenjanje zadaće, što je treba riješiti. Bez sumnje se svi ovi pojedinačni napori, upotrebjeni na postignuće najveće brzine, katkada izmeđju sebe isključuju, i dva čovjeka, kojima se jednako žuri, kada se sukobe, opore svoje hodanje; ali, uza sve sukobe, susretaje i rivanja, zbroj svih tih pojedinačnih napora podaje izvanrednu brzinu silnom mnoštvu, koje spješi na putu svojega rada brzinom nepoznatom i najsilnijim vojskama. Poslovnoga Engleza tako tišti nužda da izbjegne prostornoj stisci, te koji put ne preza ni pred surovim nasiljem protiv materije što ga zadržaje. Svaki dan se po Citynim ulicama sukobljuju, padaju, iskrenu i pogibaju konji i kola, a mnoštvo prolaznika jedva okrene glavu, pogleda i ide dalje svojim putem. *Time is money.*

Neobičan i čudesan je — za Talijana, naviknutoga na mirne vidike svojega javnoga života — taj vidik na narod, koji leti za poslovima, kao da mu je velika opasnost na domaku! Rek'o bi se, da sav taj svijet imade svaku večer odnijeti u škrinje svoje sreće dragocjeno blago, vrijeme svojega dana, kao da je to blago ledena ploča koja se smanjuje netom se njezin posjednik i časom dokono zaustavi na suncu. Za to svi jure u brizi da prevaljenim putem prospu što manje od svoga blaga. Pogibaju od nestrpljivosti, netom ih neznatno i časovito zakašnjenje zaustavi, prouzrokujući im da se četak*) njihova blaga izgubi. Svi su duhovi tako duboko obuzeti mišlju na veliku dužnost, da svaki ide kao snohodac**) izgubljen u fiksnoj ideji, ne pazeći i skoro

*) četak—atom.

**) snohodac = sonambulist.

ne videći druge, već samo toliko, koliko je nužno, da se s njime jako ne sudari. Svaki gleda pred sobom jedino svoju vlastitu misao i dug put, što ga ima prevaliti, a za sve drugo je gluh i slijep. Da s neba nasred grada padne ognjeni kamen, niko ne bi okrenuo glavu, ni prekinuo svoj zabrinuti hod put udesa.

6. Svjetski mozak

Silno je mnoštvo poslovnica naslagano u onim palačetnama na četiri do pet spratova, golemim košnicama gdje po čitav dan zuje, izlaze i ulaze hiljade radinih pčela, da odlože medovinu svjetskoga gospodstva. Uredi se često nalaze u najužim i najviše zabačenim uglovima. Nešto iz staroga trgovačkoga običaja, a nešto jer najamnine dosižu bajoslovne brojke, engleski trgovci se zadovoljuju sa vrlo čednim i malenim uredima, u kojima se nalazi u pogledu prostora i pokućstva samo ono, što je najnužnije. Često se tu u sobicama, kojih bi se čedni talijanski trgovac stidio, izvode velikotrgovački poslovi od milijuna šterina. U razmjerno tijesnom prostoru prebiva golem broj poslovnica i ljudi, stiskajući se i zahtjevajući tek najmanju količinu vazduha za disanje i najnužniji prostor za sjegjenje i pisanje. Bogati trgovci pridržavaju raskoš za svoje stanove, a ne će je u poslovnicama, gdje je duh tako zaokupljen drugim mislima, da je ne bi mogao ni uživati. U tom vidim jednu od najpametnijih primjera onoga psihološkoga nagona, onoga nesvije snoga ali tankoga prodiranja u potrebe ljudske duše, što ga Englezi unose u mnoge stvari. Čemu ljepota ondje, gdje je nije moguće uživati? Umjetnost je kći dokolice. Ona mora resiti mjesta, gdje se čovjek

odmara, a ne mjesta, gdje radi, koja moraju biti gola i stroga poput dužnosti.

Bajoslovan je broj i raznolikost poslova koji se obavljaju u onim kućama; a žilavost, kojom se radi, tako je jaka, dopire do najudaljenijih tačaka zemajske kruglje. Možda se čini pretjerano, ako se *City* nazove mozgom svijeta, ali, ako i nije sav mozak, ipak je jedan od najvećih pokretnih središta, odakle se cijelim svijetom razlijeva, ako ne misao, a to gibanje. Ja nijesam nikada mogao šetati onim ulicama, a da mi se mašta ne bi napunila djetinjastim strahom, kojem sam se kadkad sam smijao, rastvarajući onaj naivni strah što bi zahvaćao jednoga stranca iz jadnih i usahljelih talijanskih strana. Često me na šetnjama po *Cheapidi* ili *Ficet Streetu* spopadala čudna povijesna uspomena, kao da je živa: Zamišljao sam sebe Egipćaninom, Sirijcem ili Maćedoncem koji je banuo i izgubio se u Rimu u najsajnijim vremenima rimskoga carstva. Mislio sam, da nijesu drugačiji morali biti dojmovi onoga čednoga pokrajinca, koji je bio došao iz svojega skromnoga sela, kada je šetao po veličanstvenom foru, odakle su kretale zapovijesti za upravu svijeta i vojske što su ih izvršavale.

7. Savremeni Rim

London je u istinu savremeni Rim, ne u oklopu od gvoždja, već od zlata. Njegove konzule i prokonzule, kvestore i edile, diktatore i imperatore predstavljaju ona crno odjevena gospoda u visokim cilindrima, što zabrinuto po čitav dan jure Citynim ulicama. U kućama duž onih ulica snuju se društva, koja će u središtu Afrike kolonizirati krajeve velike poput Evrope; koja će kopati rudnike dijamanta

na rtu Dobre Nade ili srebrne majdane na Madagaskaru; koja će u Siriji sagraditi nove pruge i urediti izvoz pamuka iz Indijâ. Tu su vojarne, iz kojih velika savremena osvajalačka snaga, kapital, kreće na svoje pustolovne vojne preko cijele zemlje. Tu su uredi, odakle se upravlja orijaškim trgovinama, što su ih Englezi monopolizirali. Tu se kupuje sa na'ozima za Moskvu kože, gvoždja i svi proizvodi beskrajne Sibirije. Tu se kupuju i prodaju sve mirodije, mirisi i svi opojni istočnjački otrovi, što ih Evropa troši: čaj, kava, opium i tamjan. Tu se otvara velika svjetska žitna trgovina, koja siti Evropin glad, sa žitom Rusije, Indije i Amerike. Tu se pogagjaju silne zalihe surovina, što ih engleska industrija godimice proždire: željezne rudače, sirovi pamuk, drva, sumpor i vune. Tu se uregjuje izvoz engleskih rukotvorina na sve strane svijeta i uvoz živeža za prehranu toga golemoga naroda-radnika, kojem domovinsko usko ostrvo ne daje dovoljno h'jeba ni prismoka. Londonska City naliči sjedištu ogromnoga čeonoga stožera, gdje sva sila genera'a pripravlja, uregjuje i upravlja bitku ljudskoga rada protiv prirode i protiv ljudi na svim tačkama zemaljske kuglje. Ona silna mreža žice, što se diže nad ulicama i priječi pogled na nebo, ni časkom ne prestaje da odnosi naloge na sve strane svijeta: u Moskvu i New York, u Kalkutu i Me'bourne, pa da natrag donosi vijesti o pobjedama i vijesti o porazima. Londonska City je veliki središnji kotao, odakle u obliku misli i novca kreće polovica životne žilavosti, što svakoga jutra sa svanućem sunca pokreće na svim zemaljskim kopnima i u svim pasminama orijaški stroj savremene prosvjete.

8. Večernji izlazak

Taj narod, pošto obavi svoj kiklopski posao, seli na večer između šest i sedam sati put svojih domova. Onda oko željezničkih stanica, omnibusa i cabs-a po drugiput zamnije gungula svjetine, obuzete čežnjom za kućom. Kao što u jutru, tako i na večer, tek dizanje vojske u ratno doba može dati sliku šarenoga meteža po Citynim ulicama u tom satu . . . sliku onih beskrajnih redova prenatrpanih omnibusa; kočija, što moraju strpljivo čekati da izgju iz tijesnih i starih ulica; vlakova, što krcati svaki čas kreću sa svih stanica; mnoštva, što ispremiješano i u trku navaljuje na cabse, tramvaje i stanice. U gomili kola omnibusi i kočije jedva jedvice krče sebi put i malo po malo grabe brže, što se više udaljuju od središta, dok ne dopru do širokih drumova i polete put dalekih domova, svojih ci jeva. Vlakovi kreću sa svih tačaka, kroz sve ulice i kroz kuće; hitro se čiču na cestovode, prebačene preko zgrada; spuštaju se pod zemlju u londonsku utrobu; stižu, vraćaju se i odlaze. Poslije sata i pô takvooga mahnitoga posla veliko večernje iseljivanje je gotovo. Omnibusi bivaju sve rijegji, vlakovi sporiji, a nad City pada noć i odmor.

9. Magla

Nad ovim golemim mravinjakom ljudskoga roda silazi od vremena do vremena neobičan meteorološki pojav: magla. Orijaša zahvati od vremena do silama i svom žurbom, a od jednom mu zamre svjedo vremena iznenadna kljenut. On radi okup'jenim tlost u očima i on obamre. Srce mu ne bije; dah mu stoji..

Engleska magla je pojav koji se ne daje zamisliti, već ga treba vidjeti. To je pojav tako veličanstven, da bi se čovjeku sa sunčana juga isplatio naročito putovanje u London samo zbog njega. Londonska magla nema ništa zajedničkoga s talijanskim maglama. Talijanska magla je rasjev u atmosferi bijelih para, sred kojih se stvari pričinjaju kao sanje; a engleska magla je posvemašnje utonuće u beskrajnoj pučini para, crnih poput noći, gdje se više ništa ne vidi. Ta magla pada tako čagjava, da je ravna noćnoj crnini, te gasi i sunce i sva umjetna svjetla, što ih je čovjek stvorio. Miješaju se dani i noći. London ostaje bez svijetla, i da nema kazalicu na satovima, nitko ne bi više mogao proračunati vrijeme, jer je tama katkada u podne tako jaka, kao na jugu u noći bez mjeseca i bez zvijezda.

Ali magla je ropkinja najhirovitijega prirodnoga elementa, vjetra. Vjetar joj posugjuje svoje hirove, te je nagoni, da se bez prestanka šali sa suncem i zemljom. Tada je vjetar sličan ljubimcu kraljice, čije će kraljevstvo potrajati sat, i za taj sat je navodi neka za to kratko vrijeme udovolji svakom i najstrašnijem hiru svoje mašte, veseleći se da otme zemlju ispred ljudskih očiju, pa da im je opet pokaže. Sada se tako jako zgusne, da atmosfera potamni kao špilja u dubini zemlje, te čovjek ne vidi više ni svojih nogu, ni tla, da ih na nj postavi; a sada se razregjuje i polagano osvjetljuje, pretvarajući se u ogromni žućkasti zastor, na kojem kuće, stabla i ljudi izlaze posve crni poput likova u bakrorezu na žućkastoj papirnatoj pozadini. Odmah se za tim sve opet vraća u posvemašnju tamu. Kao da se u snu prisustvuje maštovitom razaranju i stvaranju svijeta, što ostavlja u gledaočevoj duši najčudnovatiji dojam. Čini se, da se gubi sluh i vid; osjeća se kao da se oštrina sje-

tila smanjuje; kao da popušta unutarnje osjećanje vlastite snage i opstanka, pa pred tim pojavljivanjem i nestajanjem u utvare pretvorenih stvari nameće nam se pitanje, da nijesmo možda i mi utvare i snovigjenja. Skoro se nameće nužda, da se čovjek dotakne koga, da udara nogom o tle i glasno govori, da uvjerava samoga sebe o zbiljskom vlastitom opstanku. Crna magla hipnotizira kao magnetizatorovo oko, te izaziv'je neodregjenu drijemovnu napast i klonuće svijesti, u kojem sve, od stvarnih oblika do vlastitog osjećaja, tanji i gubi zbiljsko opstajanje.

Kojiput magli ne uspijeva da koncentrira svu svoju crnu snagu, već ostaje u stanju žučkaste pare, i onda se čini, da se u *City* nameće bijesna borba između Englezove žurne revnosti i polutame, što do'azi. Jedino kada je magla tako crna, da se na putu ne može vidjeti, zaustavlja se promet vlakova i kola, a dobrim dijelom i pješaka; ali dok god imade u vazduhu i posljednji b'jesak svijetlosti ne prekida se vražja radinost u *City*. Sa ulica se vidi, kako za svim prozorima njezinih palačeta plamte plinska ili električna svijetla kao iz velike peći, zapaljene usred zgrade, oko koje su zabavljeni kiklopi; a po pješnicima se više nego ikada bijesno motaju gomile ljudi, blijedih poput utvara, kao u strahu, ako se zaustave, da će iščeznuti u ništavi'o. Mračni, gusti i za disanje teški vazduh prodire u pluća poput omamila, a teška umjetna svijetlost plina i elektrike čini ga još težim. Ko bi tada mogao kazati, nalazi li se u danteovskom paklenom krugu, punom osugjenika, prisiljenih na rad oko užarenih peći, ili se nalazi na dnu majdana hiljadu metara nisko u utrobi zemlje bez sunca? Ali radišni naponi toga mnoštva čini se da bivaju sve bijesniji protiv opasnosti, koja

prijeti, kao što su očajni napori da se duhovi oslobode hipnotičkoga drijemeža što sa maglom silazi.

10. Poljski London

Onaj drugi London, u kojem se prebiva, ne sačinjava pravi grad, već više iz velikih mjesta, rastavljenih od velikih livada, gdje je boravak ugodan, buduć se radosti prebivanja u polju mogu spojiti sa velegradskim lagodnostima.

Život je u svim tim mjestima vrlo tih, osim u nekojima, kao u četvrti Kristalne palače, buduć da ta orijaška organizacija javnih zabava privlači svake nedjelje k sebi si' u svijeta. Široke ulice, veliki hladnici, sjajni parkovi i otmene gospodske kuće, okružene vrtovima; mnogo šetaoca po putovima skoro bez nagomilanosti; lijepi, svijetli i živahni, ali maleni dućani, dobro posječeni, ali ne natrpani, poput organa, po kojima se krv bez navale razlijeva redovitim i punim ritmom: to je slika okrajnoga Londona, kuda imućni građjanin ide na večer da otpočine. Kuće su skoro sve malene dvokatnice, udešene samo za jednu obite'j, a sagrađjene su u polunjemačkom, teškom i baroknom stilu. Nekoja od tih sela, da se još jače razlikuju od *City*, ne tišti crna magla. Poznata im je jedino bijela magla, slična onoj na jugu.

Takav način života imućnoga Engleza vrlo je razborit i morat će služiti za uzor budućim stanovnicima svih velikih prijestolnica. Mjesto za poslove i mjesto za prebivanje sasvim su različita. Njegov dom i njegova obite'j nalaze se nekoliko kilometara daleko od mjesta, gdje radi, u selu, gdje ništa ne sjeća na poslovni svijet. Englez živi svu godinu na polju, a da nije lišen nijedne grad-

ske lagodnosti. Dva puta na dan vidi, kako se stvari oko njega obnavljaju i krijepi svoj duh u drugačijem svijetu, kao osvježujući se u vodi novih dojmova.

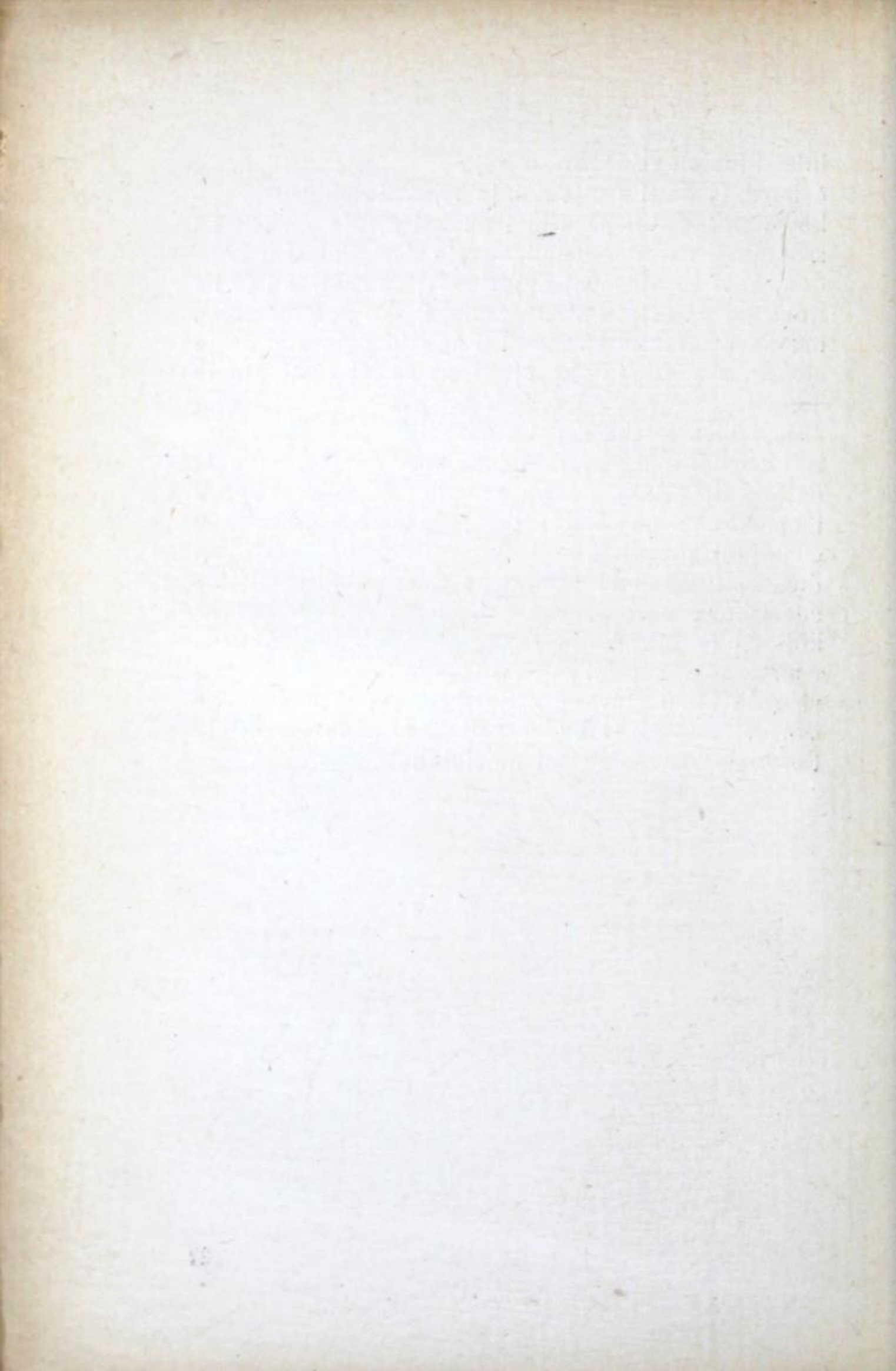
11. *Veliki caristički san*

Takav je savremeni Rim. Kao da se u tom veličanstvenom gradu koncentrira veliki caristički san anglosaske pasmine, san o golemom svijetu engleskoga govora, koji bi od starih sjevero-američkih naseobina do novih i najnovijih u Australiji i Africi preko Indije i Egipta obuhvaćao četvrtinu cijele zemlje, naseljenu od pučanstva, koje govori jednim jezikom i koje priznaje London zajedničkim ocem. London je u savremenom svijetu uistinu caristički grad. Caristički svojom veličinom, mnoštvom pučanstva, što ga preplavljuje i silnim bogatstvom, što ga kupi. Caristički je i sladokusnim sjajem svojih dobava za želudac. Lukulske slave carskoga Rima nijesu ništa veliko u poredbi sa gastronomskim kozmopolitizmom londonskih tržišta. Na njima se mogu kupiti grožgja sa tla Dobre Nade i naranče iz Kalifornije, vina iz Australije i krumpiri iz Meksika, banane iz istočnih Indija i ananasi sa Sumatre, orasi iz Brazila i lemuni iz Španije. Pojedina godišnja doba se tu gube, jer svi krajevi šalju svoje najbiranije proizvode u počast West-Endskim bogatunima i jer najnježnije proljetne prvine mogu usred zime resiti bogataške trpeze. Londonska kuhinja je caristička, kao općeniti ustroj grada i kao državna izvanjska politika.

Pred kiklopskom veličinom toga grada koliko puta nijesam i ja, stranac, u sivoj sjeti maglovitih

dana sred Trafalgar Square-a, pravoga londonskoga srca, podlegavši čaru velike engleske carističke sanje, pun i plamena i sumnje, pomislio: „O Londone, dvije su te starije sestre pretekle u povijesti i podigle se do veličajne sreće, jednake tvojoj. Roma i Venecija. Ti, što si došao posljednji, podigao si se do još čudesnije veličine i kao da hoćeš dulje postojati, jer, i ako si počinio pogrešaka i zločina, i ako si sumnjao i kolebao, tvoja politika, uz ludovanja i opačine, što traju, predstavlja načelo razumnosti, ravnopravnosti i pravde. Ti si pokazao svijetu, kako prosvijećena pravičnost razuma može sadržavati tajnu za obnovljenje najniže oronule sreće. Ti si već podigao mnoge narode, koji su bili pali ispod granica dostojnoga opstanka. Ti si spasio dio Indije, Egipta i Cipra od strahota i nevolja okrutnoga i besmislenoga divljaštva. Da se još znaš osloboditi neizvjesnosti, navala kukavne sebičnosti i iznenadnih bojazni što te od vremena na vrijeme zaustavljaju na tvom putu! U Aziji i Evropi imade milijuna ljudi što trpe zbog ludosti i opakosti posvećene od vremena i sile, kojoj je ime vlada. U svojoj neukosti i zablugjelosti ne znaju više da sami nagju svoj put u životu, a da im ti smjelo dogješ u pomoć da im za čas pružiš snagu svoje ruke i svoje pameti, brzo bi se milijuni ruku pružili prema tebi kao prema spasitelju. Ojagjeni narodi bi te zazivali u pomoć, kako su pred osamnaest stoljeća zazivali u pomoć Rim, neka ih spasi od strahota domaćeg im bezvlagja. Za tvojim koracima bi u najzapuštenijim zemljama procva'la prosvjeta i bogatstvo; a carski san, naj-orijaškiji san što ga je ikoji narod zamislio, postao bi najveličanstvenijom svijesnom zbiljom. Još bi ti veća bila budućnost, da ti uspije proširiti onaj uzahni anglosaski duh i nadvladati mu tvrdokornu

intelektualnu sebičnost, u koju se uvlačiš kao buba u čahuru, te da ti uspije dublje osjećati duh drugih pukova, prilagoditi ga sebi i postati manje različit od srodnih ti naroda. Tugjinac, što danas ulazi u London, divi se njegovoj bajoslovnoj veličini, a i je ne ljubi, jer se osjeća neshvaćenim i, ako ne prezrenim, bar zanemarenim strancem. Engleski duh, kao da je stvorio sve, što je oko njega, ne želeći znati, što je drugdje učinjeno od drugih ljudi, a ta prejaka vlastitost biva mrska drugim narodima, koji bi se morali odroditi, da se prilagode tom duhu. Da u te ugje malo duha drugih zemalja, da ti ga obogati i omekša, a ne oslabi; da tugjinac može otkriti u engleskoj prosvjeti koji skriveniji dodir sa svojom dušom, London bi postao ne samo središte svijeta engleskoga govora, već prijestonicom svih naroda koji su iz bilo kojih razloga izgubili inicijativu u društvenom i političkom napretku, te ne mogući više da budu glavnim zvijezdama, moraju da budu sunčevi sateliti. U budućnosti bi London bio među tim tjelesima najveće i najsjajnije sunce."

MOSKVA

1. Sveti grad i mistička filozofija smrti

1. Sveti grad

Sveti gradovi nestaju iz zapadnjačkih prosvjeta. Savremenoj pobožnosti ne trebaju više ti golemi božji stanovi. Otajstveno bogoštovlje se usredregjuje u bogomoljama, ili još bolje u srcu čovjeka, koji posvuda u svojoj pameti nosi svetohranište vlastite vjere, te joj je u svakom času i prvim svećenikom. Rim sam je tako pun i nesvetih stvari, da ga se može smatrati svetim gradom katoličanstva jedino iz povijesnih i hijerarhičnih obzira. Englez, pristaša koje od onih najnovijih protestantskih sjedaba bez glavarstva, bez vjerskih načela i bez obreda, ne pozna ni svete zgrade, a kamo li svete gradove, jer, gdje god i kad god se može sabrati i misliti na Boga, tada ondje on nalazi i svoju crkvu.

Samo jedan pravi sveti grad ostaje još u Evropi a to je Moskva. Ona nije siromašno se'o, poput Meke, ni oronuli i kao svete moći čuvani grad poput Jerusolima. Moskva je ogromna metropola s više nego milijun stanovnika. Ona je trgovačko i industrijalno središte, koje se u devetnaestom stoljeću sjajno razvilo kao London i Pariz, te ga po društvenoj mu važnosti treba metnuti u red s Lon-

donom i Parizom, odnosno nedaleko od njih. Kako je posve naravno, industrija i trgovina uvedoše svu si u nesvetih stvari, kao što su banke, poslovnice, strojevi, bezimena društva, novine, uredi i ljudi, koji se bave svjetovnim poslovima. Zato se opseg grada silno povećao. Ipak je prvotna svetost Moskve bila tako ve ika, da je mogla primiti u sebe sve te svjetovne stvari, posvećujući ih, mješte da samu sebe oskvrne. Zato je Moskva unatoč svemu ostala ogromnom bogomoljom, gdje milijuni ljudi moli od jutra do mraka u hramovima, u kućama, u krčmama, po ulicama i plovakama. Zamislite Meku, ali saagrajenu po uzoru Londona i naviknutu na njegov život, eto Moskve. To je grad sa istim zgra, dama kao u Italiji: sa hotelima, privatnim kućama, radionicama, bankama, kolodvorima i muzejima, ali sve te zgrade imaju oblik crkve i urešene su pozlaćenim ikonama u bizantinskom stilu. Život stanovništva toga grada sličan je talijanskom, ali ga svaki čas prekida kakvi vjerski čin, ili žurno prošapćena molitva, križanje ili klanjanje, ili klečanje.

Ta općenita i neprestana pobožnost spada u najneobičnije i najveličajnije pojave, što ih zapadnjak može vidjeti. Ako je broj bogomolja u Moskvi čudan; ako se na svakih dvadeset koraka viggja crkva, manastir ili crkvica upravo je bajosovan broj velikih i malih ikona, koje, lijepo zatvorene u pozlaćena svetohraništa, ili surovo naslikana na drvenim tablama, ištu poput pauka sve kutove na zgradama, da ih zaposjednu. Šćućuruju se u kutove iznad vratiju; vise sa željeznih prečaka nasred puta; stoje na uličnim raskršćima i nad dućanskim vratima i biješte kao prijestolja pred kandilima u glavnim dvoranama najposjećenijih traktira (gostiona). Pred svakom crkvom, crkvi-

com, manastrom i slikom, pobožni Moskov hoće da se barem za čas zaustavi, da se otkrije, prekriži i tri puta pokloni, šapćući kratku molitvu.

Toga strogoga ceremonijala se pred svakom svetom slikom, kojih je Moskva puna, drži barem devedeset po sto Moskovljana, bez razlike spola, dobe ili društvenoga položaja. Lakše bi bio prebrojiti morski pijesak, zvijezde nebeske ili lišće na stablu, negoli znakove križa, što ih pobožni Moskov dnevice čini. Kada čovjek ide nekuda, i kada o nečem misli, neprestano se u tom prekida kakvim pobožnim činom. Čovjek ide žurno putem, zamšljen i zabavljen mislima, o poslovima i novcima, zabrinut da brzo i na vrijeme stigne na sastanak, kad najednom bane pred rastvorenu crkvicu, čiji se žrtvenik vidi s ulice. Tada se onaj užurbani čovjek iznenada zaustavi; nastoji da se postavi baš prema žrtveniku; skine nasred ulice šešir, te se deset do dvanaest puta nakloni i prekriži, pak dvostrukom užurbanošću leti svojim putem. Za čas je zaboravio i poslove i ročište, jer se u njegovoj misli otvorila i zatvorila zaporka. Uza svu žurbu i brigu, taj će čovjek svakih pet časaka ponoviti isti obred. Pače i izvoščiki *) i kirijaši, makar se nalazili u tijesnim i prometnim ulicama, gdje moraju i te kako paziti na svoje konje, kada se približuju kakvoj crkvi, otkriju se, i drže šešir u lijevoj ruci sa uzdama, a kada stignu pred crkvu, brzo se prekriže nekoliko puta, nastojeći, da posljednji znak križa obave još pred svetohraništem.

Tako se u Moskvi ne vija drugo, nego kako svijet na svakom mjestu i u svako doba dana moli, kako se križa, kleči i klanja. To je nekakvo orijaško bogoslužje; to je vjerski čin, koji se ni danju ni noću ne prekida, već zaokuplja čitav grad.

*) Izvoščik = kočijaš.

Moskva nije jedino grad pun crkava već orijaška crkva s jednoga kraja do na drugi U tom gradu-hramu, svaki pješnik može poslužiti za oltarsku stepenicu, svaki kamen za k'čalo, svaki ugao sa ikonom za žrtvenik, a svaka krčma za crkvicu Kupola mu je sam svod nebeski, što ga je Bog izgradio. Ni poslovi, ni sve svjetske brige, što tište tolik svijet u tom trgovačkom velegradu, ne smetaju tu vječitu pobožnost, jer se trgovine vode u znaku velikih svetih slika, a ugovori se sklapaju između molitve i križa. Sva savremena svjetska prosvjeta, što je prodrila u Moskvu, nije nimalo okrnjila prvobitnu svetost drevne ruske prijestonice, jer je bogoslužje, razvijajući se pored društvenoga života, znalo narasti tako, da puput ogromne mreže obuhvaća sve životne stvari i čine. Moskov, bez obzira na zanat i mjesto, uvijek živi između ikone, crkve i zvukova zvonova koji mu najavljuju s'uzbu božju i tamjan iz svećeničkih kadionica. Bilo iz vlastitoga uvjerenja ili tugjega utjecaja, bilo iz pobožnosti ili poštovanja prema drugima, on ispunja polovicu svoga života s vjerskim činima, kao da su dužnosti prema Bogu bitnost života, a svjetske brige tek misli na prolazne stvari.

2. Iberička Bogorodica

To općenito i prejako bogoštov'je jače je razvijeno na odregjenim mjestima grada, osobito oko glasovitih crkvice. Te crkvice ne mogu da drže sve posjetnike, pa se pobožnost proteže i izvan njih tako, da se sva ulica zatrpa. I u sredini grada, kao u Nikolskaja ulici pred crkvom svetoga Vladimira, pješnik je zaposjednut mnoštvom, koje kleči spuštajući se čelom do tla, krsteći se, moleći, uzdišući

i stišćući se jedni do drugih, kao primamljeni željom da ugju u crkvu. Propinju se, da preko ramena prednjih redova motre sjaj voštanica, u kojem, na tamnoj pozadini, bliješti pozlaćena ikona. Kao zamamljeni od tolikoga sjaja zatvaraju oči i prigiblju se, da budu što više ponizni pred Bogom. Ali najglasovitija je slika, pred kojom se dešavaju vanredni prizori, crkvice iberičke Bogorodice. Ona je na osobitom glasu svetosti, jer predaja g asi, da je prestikana po izvorniku u crkvi na gori Atosu, a ne manje i zbog svojega položaja za Kremljom. Pripisuje joj se jako velika moć, kao najčudotvornijoj od svijua. Jako je štiju i najveći zema'jski mogućnici jer se i car, kada dolazi u Moskvu, najprije žuri da se pomoli u toj crkvici. To je crkvice vrlo maena i strši sa zida koji je drži, zbog čega silni svijet, što od jutra do mraka dolazi k njoj, kleči naokolo. Ali ta bogorodica, koja je od svih ruskih matera božjih najviše zaposlena, pošto je primila poklone od hiljada vjernika, nema ni na večer mira, jer je upravo onda crkveno sveštenstvo digne na kola upregnuta pod kićene konje i vodi je naokolo do kuća moskovskih bogatuna, koji hoće da im se stanovi od vremena do vremena blagoslove. Pošto se vjeruje da taj Bogorodičin posjet donosi kući sreću, moskovski se bogataši otimlju o tu čast, a da je postignu, moraju se potpisati na silno dugim predbilježnim listinama i gdjekada čekati po nekoliko sedmica, dok dodje na njih red, jer Bogorodica ne može da obavi više od tri ili četiri posjeta u noći. Bogorodica se uputi oko ponoći na posebnim kolima, praćena od gomile molećih sveštenika i poslužnika, koji otkrivenih glava i sred ciće zime nose duplire, pa ide put kuće onoga gospodina koji je na redu. Kada se primiće, svi članovi ukupne porodice dogju joj gologlavi u susret

i doprate je u najljepšu dvoranu svoje palače, gdje sveštenik otčita molitve. Kada obred svrši, posjećena obitelj otprati malo svetu sliku, koja se onda uputi da do zore posjećuje druge vjernike, željne njezina blagoslova.

Ali nebeska dobra nijesu jeftinija od zemaljskih. Posjet iberičke Bogorodice stoji najmanje dvadeset i pet rubalja. Zato siromasi, pošto nijesu kadri kupovati njezine blagoslove, da se odštete, prisustvuju njezinom svečanom izlasku. Kada se oko deset i po sati na večer crkvice zatvara, da se crkvenjaci uzmognu pripremiti za noćno obilaženje, malo po malo sabere se jedna svjetina, te sjedne ili se protegne na ono malo stepenica pred crkvicom, na pločnik ili u kućne kapije. To su obično zlo odjeveni radnici i radnice, koji stižu tamo. Shrvani od dugoga dnevnoga rada ili obilaženja, padaju na tle i ispremiješani zaspu u svim mogućim položajima; ili naslonivši se glavom i leđima o zid, pruživši i rastegnuvši noge i ostavivši usta poluotvorena; ili skupivši se u se, sa uvučenim nogama i s glavom spuštenom na prsi, kao da su peruanske mumije; ili s nogama i rukama raspruženim amo tamo, kao da su u boju poginuli vojnici. Više ne osjećaju ni svoj teški san, ni međusobne udarce, ni tvrdoću pločnika, ni studen strašne moskovske zime pod kojom i kamenje puca. U polutami, kroz koju jedva prodire treptanje uličnih svjetiljaka, ona se mračna i nepomična ljudska gomila čini množinom porazbacanih lješina. Čini se hrpom ljudi ubijenih, gromom ošinitih, od gladi ili studeni poginutih, ili slomljenih od boji. Kao da je tu polje tajanstvenoga i strašnoga pokolja, na kojem je palo na stotine tjelesa u mračnoj i vječnoj nepomičnosti smrti. Od jednom eto neočekivanoga i bučnoga uskrisivanja. Crkvice se otvara, sveta slika se pojavljuje na vra-

tima i svi oni mrtvaci žurno poustanu, kao probu-
gjeni novim svijetlom, što je iznenada sinulo u dnu
ugašenih im očiju. Svi kleknu, te se kao ljudi kla-
njaju, križaju i tresu glavama, kao da zahvaljuju
slici što ih je uskrsila. Zadovoljni su, što su poku-
pili barem mrvice sa duhovnih trpeza onih boga-
taša, put čijih kuća Bogorodica kreće.

3. Vazdušne vile

Za onoga koji se želi malo odmoriti od ljud-
skoga meteža i prejakoga bogoštovlja, što zaprema
u'ice, osobito one u sredini grada, Kremlj je raz-
mjerno tiho i neudaljeno pribježište. Kremlj je stari
tatarski grad, koji je sačuvao svoj izvanjski oblik.
Još se diže na brdašcu u sredini grada, kao kula
gruboga trokutnoga oblika, okružen kruništem na
crvenkastim zidinama i ovjenčan teškim kulama,
koje čuvaju petero vrata i tri druga bedema. Iznu-
tra nije više ništa ostalo od drevne tvrgjave. To je
više muzej ruske narodne povijesti. Tu su najču-
veniji ruski manastiri i hramovi sa Voznesenjskim
hramom, gdje car prima sveto pomazanje. Tu je
na ogromnom podnožju glasovito zvono, „Car-
zvono“ „car-kolokol“, teško 195 000 kilograma, li-
jevano po nalogu carice Ane. Tu su dvije carske
palače i dio krunske riznice. Tu je palača staroga
senata, u kojoj su sada vrhovna sudišta. Tu je sta-
rinska oružana, sada prazna i neupotreb'jena. Pred
njom je izložen jedan od najvećih svjetskih ratnih
plijenova, naime 800 topova, otetih prvom Napo-
leonu prigodom njegove provale u Rusiju. To je
u malenom mali grad, ali bez dućana i vrlo nepr-
vilan. Manastiri su maleni i skromni, a carske pa-
lače su veličanstvene. Crkve su izvana jadne i za-

nemarene poput talijanskih crkava na selu, a iznutra su krcate raskošnim zlatom, dijamantima, malahitom, arabeskama i slikama. Palače senata i oružane, koje su ogromne veličinom, nemaju nikakvih posebnih stilskih, ni uresnih odlika. To je čudnovata zbrka zgrada, gdje se carska palača diže usred mnoštva manastirića i čašćenih crkava, između palače, odredjene da u ime zakona upravlja tako zvanom ljudskom pravdom, i druge odredjene da proizvodi oružje, a sve to unutar čvrstih bedema, visokih dvadeset i šest metara, i čuvanih od četrnaest mrkih kula. Kremlj sa svojim kamenjem izvrsno predočuje vojničku bogovladu careva i osnovni značaj ruske političke povijesti.

Ali onom, što sa kremljskih zaravanjaka baci pogled put bedema, pruža se čaroban prizor. U dolini se proteže go'ema Moskva sa takvim izgledom, da onom, koji je gleda, kao što sam je ja gledao nekoga lijepoga, sunčanoga proljetnoga jutra, izazivlje sumnju da ne vija možda pred sobom Carigrad ili Bagdad. Nad niskim i o tle prikovanim kućama dižu se u vazduh hiljade i hiljade laganih i veselih bizantinskih minareta u svim mogućim šarama: crveni, modri, zlatni i zeleni, posuti zlatnim zvijezdama. Kupule hite u vis u skupinama od tri, pet i sedam njih u lijepom starješinskom redu. U sredini zgrade, nad glavnim brodom, uspinje se najveća i najviša kupola poput kraljice na časnom prijestolju, a pod njezinim nogama redaju se poput dvorskih gospođica one niže i manje nad manjim crkvicama. Koja li je razlika između onih dražesnih stvorova, posljednje djece grčkoga duha, i uzvišenih brdina, s kojima je katoličanstvo okrunilo titanske gromade svojih velikih hramova! Te kupule žive u vazduhu kao četa složnih sestara,

rasporegjene u dražesnom redu. Najveća je na visu, a manje su na nižem, kao da hoće zajednički provoditi lijep život. Sa te visine pjevaju sa srebrnim glasovima zvona, kada se dan ragja i kada dan umire. Odatle vesele zasjaju o prvom sunčanom sjaju. Odatle se sa ljudima svakojako šale, veseleći se da se posve otmu ljudskim očima, ovijajući se poput vila iz priče laganim koprenama magle, da opet sa samodopadnim i zlobnim smiješkom osvanu u punom svijetlu. Zimi, kada padne snijeg, uzmu maske sijedih starica, da se u proljeće opet pomlade. Vedrina i okretnost vazdušnih vi'a provaljuje sa onih dražesnih gragjevina, kojima je odregjeno — o porugo povijesti! — da krune neki mračni i strašni misticizam.

4. *Drvenasti sveci i djetinjasti slikari*

Zašto se šarena kupola tako dojmila ruske mašte, da se sačuvala kroz stoljeća i onda, kada se prekinuo duhovni saobraćaj sa zemljom, koja je Rusiji bila učiteljica? Zašto je slika minare tako mila Rusu, te je ima uvijek na pameti i kada seli nekuda daleko? Nema sumnje, da je rusko bogostovlje osobito u svetom gradu, jedan od izvanrednih primjera vjerske starovičnosti i inokosnosti, jer je sačuvalo ne samo dražesni istočnjački oblik kupole, već i svu crkvenu unutrašnjost i sustav ureda, koji je vladao u vremenima, kada je kršćanstvo prodrlo s Bosfora u silne srednjoevropske ravnice. Osobito je crkveno rusko slikarstvo najvećim dokazom toga starovičnjačkoga duha ruske pobožnosti. Reklo bi se, da je svaki od triju smjerova, na koje se dijeli kršćanstvo, vršilo posebni utjecaj na slikarsku umjetnost. Rimsko katoličanstvo ga una-

pregjuje; protestanstvo ga satire, a grčko-rusko pravoslavlje ga ukočuje. Protestanstvo bješe vihor, koji je bez reda otkinuo i otpuhnuo s crkvenih zidova i stupova sve sredovječne umjetničke urese: slike, kipe, svetohraništva, triptihe, medaljone i drvoreze. Naprotiv je rimsko katoličanstvo prodahnulo i oplo-dilo umjetničke klice, koje su dugo vremena ostale zakopane u blatu nepitomosti. Grčko bogoštovlje uneseno je u Rusiju iz Male Azije, kada je grčko slikarstvo, izrodivši se u bizantsku ukočenost, iskri-vilo prikazivanje čovjeka u one tanke, suhe i drvene likove bez vidika i bez puti, koje su prije Giotto bile poznate i u Italiji. Sa bogoštovljem ušla je naravno i umjetnost, koja mu je izragjivala znamenja. Ali ruska crkva je na kraju pozakonila tu vrst div-ljega i niskoga slikarstva, kao uzor crkvenoga sli- karstva, uzdržavajući ga nepovregjena kroz vre- mena i razna napredovanja svjetske umjetnosti. I dan danas ga propisuje kao jedini, ili skoro jedini oblik, u kojem se ljudski lik može prikazivati u crkvi. Sve se moskovske crkve, kao one koje su najbolje sačuvale predaju, čine, osim malo njih, stoljećima stare. Po slikama je posve nemoguće odrediti njihovu starinu, jer su i crkve od deset stoljeća i crkve od deset godina urešene sa slikama jednakoga arhajskoga stila, punim ukočenih bizant- skih likova.

Još više, da se dotle dopre, nije bilo samo nužno ježovitim potankostima vjerskim zakonima ustanoviti propise za crkveno slikanje, nego je tre- balo i obrazovati posebnu slikarsku školu, da se slikari nauče izvoditi one sitne bizantske nakaze po tradicijskom uzoru. Ako su se u prošlim stolje- ćima mnogi ljudi morali podvrći okrutnom tje'es- nom iznakaženju, da budu sposobni za pjevače u Sikstinskoj kapeli, ovi su pak podvrgnuti okrutnom

umnom iznakaženju, da uzmognu postati slikarima ruske crkve. Bizantsko je slikarstvo, kao sva opala slikarstva, podjetinjilo i u nekim pogledima je slično dječjem mazanju. Za to tvorac svetih slika mora umjetno zaustavljati razvoj vlastite zamisli, te siliti sebe, da ostane djetetom i da ne dopre do višega stepena tehničkih sposobnosti. Šta više, to je oponašanje starih slikarskih uzora tako ropsko, da se često oponaša i šarena žbuka starih slika, što ih je vrijeme podgrizlo. Zato slikar mora razvodniti i okaljati najživlje boje, da bojama života na svojem platnu dade vid prerane starosti, prije nego je taj život i procvao. Ako bi se pitalo kojega pobožnoga Rusa, da kaže uzrok toj nepitomosti njihova vjerskoga slikarstva, odgovorit će, da ruski narod ne bi shvatio svece, koji nijesu prikazani u prozirnim oblicima, ukočenim držanjem, te suhonjavošću u dugim licima i rukama. Krupni svetac okruglih oblika kao da bi izgubio od svoje svetosti i preveć se približio gruboj mekoj građi, od koje sastoji svaki čovjek. To je očito samoobmanjivanje, ili bolje: optičko izvraćanje. Narod, naviknut da g'eda svece takvima, ne može više da ih sebi predstavi u drugom obliku, te objektivirajući to posebno iskustvo, zaključuje, da sveci po samoj naravi svoje svetosti moraju biti baš tako prikazani.

5. *Napulj i Moskva*

Izvanjski bogoštovni oblici uzdržali su se osobito u Moskvi, diljem stoljeća nepromijenjeni, ali sadržaj pobožnosti je posve drukčiji, jer je samonikla tvorevina ruskoga duha. Posve vlastitim čuvstvima približuje se Rus drevnim bizantskim slikama, da pod istočnjačkim minaricima nagje nešto

drugo od onoga što su nalazili prastari pristaše grčkoga kršćanstva, njegovi vjerski učitelji.

Možda u svoj Evropi nema, osim Napulja, grada, u kojem bi se moglo vidjeti slično prejako praznovjerje. Ali svako upoređivanje napuljske pobožnosti sa moskovskom može biti tek izvanjsko, jer su osjećaji, od kojih sastojе, u korjenu različiti. Napuljčeva pobožnost je naprosto grubi i surovi izraz strasti za životom. Napuljac ne traži od Boga nego da ga čuva od bolesti, ili, ako je bolestan, da ga ozdravi, da od njega i od njegovih odaleči smrt; da mu dade hljeba, lagodnost, bogatstvo prema njegovim željama, ili ljubav ljubljenoga čovjeka ili žene; da nadahne suce, neka prosude njemu u prilog ili da iz žare sreće izagju brojevi, koje je on zaigrao na lutriji. Liječnik, posrednik za ženitbe, bankir, čarobnjak, odlučivač u igrama na sreću, Bog je uvijek za Napuljca svemoguće biće, koje pomaže živjeti, odalečujući bol ili smrt. Nadasve smrt, od koje se najviše plaši.

6. Eutanasija

Naprotiv ruska pobožnost ne niče iz praznovjernoga straha od smrti. Vrlo originalna značajka mnogih Rusa čini se da je upravo sposobnost posve mirnoga posmatranja smrti. Ta sposobnost proističe iz posve osobitoga duševnoga stanja, koje je vrlo teško definirati dovoljnom jasnoćom, a da se ne miješa s drugim prividno sličnim stanjima. Za nas Talijane nehaj prema smrti, ili preziranje života, poništavanje želja, umanjivanje ličnosti, razočaranje i gubljenje ljubavi za svaku stvar, sve su to riječi istoga značenja tako, da kao što svi ljudi vole život, nehaj prema smrti biva nešto rijetko, osobina

kakvoга bolesnika. Rus naprotiv uredno voli život, kao i južnjaci, ali se ipak čini, da se lakše smiri, kada mora ostaviti sva mila životna dobra. Ko pozna ruske romane, znade za mnogu stranicu, na kojoj se opisuje mirno i smireno umiranje, osobito seljaka, a te pripovijesti nijesu piščeve izm.š. jotine, već s'ike iz zbilje. Neki moskovski liječnik, s kojim sam slučajno zapao u razgovor o tim stvarima, rekao mi je: „Učio sam po bolnicama Beča, Berlina i Pariza; vidio sam umirati na hiljade ljudi i uvijek me iznenadilo držanje, koje u tom skrajnjem času pokazuju Rusi, osobito seljaci i radnici, prema držanju njihove braće drugih narodnosti. Rusi su, ako ni u čem drugom, svoji u načinu umiranja, jer se za put u vječnost pripravljaју nekakvim hladnim nehajem, kao da se radi o iz'etu u najbliže se'lo. Oni ne odaju ni malo slabosti, žaljenja i i straha. Dok druge ljude često muči neznanje, ili barem neizvjesnost glede onoga, što će naći na drugom svijetu, Rusi kao da se pripravljaју na odlazak u neki dobro im poznati kraj. Skoro kao da se vraćaju svojoj kući. Njih tišti jedina briga da *dobro umru*, t. j. s putnicom za nebo, potpisanom od nadležne oblasti, i uz izvršenje svih obreda, što ih kršćanska vjera traži za čas smrti. Odakle potječe ova *indifferentia vitae* (nehaj za život), ne bih znao kazati. Možda zavisi od vjere u prekogrobni život, koja je, osobito u nižem puku, i te kako jaka; a možda su razlozi i dublji. Ruski seljak uistinu mnogo računa s prekogrobnim životom, posvećujući mu u proračunu svojega života znatnu brojčanu stavku. On misli na nj ozbiјno i dugo, te ga očekuje i gradi na njemu nade i želje, kao što ljudi drugih zemalja računaju s raznim odsjecima zemaljskoga života. Na kraju kraja, taj eventualni budući život postaje tako jako osjećanom, vjеровanom, unaprijed-pro-

življenom zbiljom, da smrt nije više završetak života, već stranica povijesti, za kojom će slijediti nova poglavlja“.

Ne bih znao kazati, je li to stvarno tumačenje tačno; je li taj nehaj prema smrti vjerom izazvani i gojeni osjećaj, ili proističe iz dubokih preinaka narodne osjetljivosti. Svakako to nije osobina prirođena samo seljacima, koji nemaju da od života očekuju velikih radosti i za to, obzirom na siromaštvo njihova duha, vrlo dvojbena bajka o duševnoj besmrtnosti može lako postati vjerovanjem u nešto zbiljno, kao što za dječaka priča nije izmišljotina već pripovijest o događaju, koji se zbilja dogodio. Čini se da se i viši razredi ravnodušno drže pred smrću, što pak ne znači, da mrze život i da ga ne znaju uživati, jer su pohlepni za putenim i umnim nasladama, jer su živa duha, jer vole putovanja, neskučen i lagodan život, štivo, nauku, dobro društvo, novac, umjetnost i slavu. Ipak je i Rus iz viših društvenih razreda uvijek pripravan, kada otkucne njegov čas, da sve to napusti bez žaljenja i straha, te da se mirno preda smrti u ruke, govoreći joj: Eto me sada k tebi.

„Ako želite znati — kazivala mi je neka moskovska gospođa, s kojom sam o tom govorio — kako Rusi umiru, pripovijedat ću vam, kako je prije tri mjeseca izdahnula neka moja prijateljica, jedna od najbogatijih i najučenijih moskovskih gospođa. Bolovala je dugo vremena. Liječnici i rođjaci znali su, da joj nema više spasa, ali niko nije mislio, da joj je konac blizu. Jednoga jutra, a da niko nije o tom ni znao, zvala je svoju bolničarku-njegovateljicu i mirno je zamolila, neka joj nagje i dovede sveštenika, jer da osjeća, kako će još malo sati proživjeti. Pošto je sveštenik došao i ona obavila s njim svoje pobožnosti, zvala je preda se svojtu

i mirno se oprostila od njih, baš kao da odlazi na putovanje, s kojega je moguće vratiti se, pa im da' a potanke upute za svoj sprovod. Kazala im je, kako će je obući, kako će uresiti lijes, kako će je prenijeti i kako će joj udesiti grob. Govorila je bez ganuća, poput osobe, koja pred odlazak na put moli prijatelja, neka mu pomogne urediti kovčeg. Onda je zvala sobarice i dala im naloge glede kućnih poslova za onaj dan. Zapovijedila im je, neka idu odmah kupovati što je nužno za objed „jer — reče ona od riječi do riječi — za tri sata ću biti mrtva i u metežu koji će nastati u kući, mogle biste zaboraviti da pospremite objed, pa biste svi ostali gladni“. — Iza toga je zamolila sve, osim njegovateljice, neka odu i neka je puste na miru, pa se legla na stranu, zatvorila oči i stala da sabrana misli ko zna na što. Dva sata kasnije bolničarka-njegovateljica došla je javiti rođjacima kako je gospogja izdahnula, a da se nije ni makla. Nemojte pak misliti da taj dogogjaj predočuje vanredan izuzetak. Ako baš svi ne umiru tako silnim mirom i sabranom upokojenošću pred neizbježivom nuždom, ipak se skoro svi pokoravaju konačnom udesu zaista kršćanskom smirenošću, te znaju da pred smrt budu ponizni i mirni“.

Kao što onaj, koji umire, silazi u ponor ništavi' a čvrsta koraka, uspravna držanja i mirna čela, podupirući se o štap nekakve nade, što južnjacima nedostaje, tako ni oni, koji ga gledaju kako odlazi, ne padaju u preveliko očajavanje, već se drže mirno kao i onaj, koji umire. Rusu kao da nijesu poznate, kao južnjacima, one mahnite bune čuvstava protiv prirodnih zakona. Radi tih buna čuvstava mnogi očajnik tvrdokorno i dugo lupa na vrata smrti, koja su zatvorena nad nekim milim bićem i koja će, ajme, ostati zauvijek zatvorena, uza sav plač onih,

što ostadoše vani na pragu, i ne će se otvoriti da vrata drage pokojnike, već da prime k sebi i druga ljudska bića. Za to nekoji običaji, koji bi se južnjacima pričinili sablažnjivom bezbožnošću ljudi bez srca, vrijede u ruskom društvu kao pravila. Za svojega boravka u Moskvi prisustvovao sam nekom sobetu. Prije nego sjedosmo za stol, neki prijatelj mi reče: „Još nema profesora X., ali jučer mu je umro otac i za to će doći kasnije. Baš ga je volio!“ Zamislite moje iznenagjenje: „Kako to? Jučer mu je umro otac, a danas dolazi na sobet? To bi kod nas bilo nešto strašno“. — „Kod nas ne, reče mi; mi smo više ravnodušni nego vi, i podnosimo s većom smirenošću te nesreće, protiv kojih se čovjek ne može obraniti“. I zbilja je onaj gospodin, koji je dan prije izgubio oca, došao. Stajao je blijed i nije mnogo jeo, ali se ipak kroz sve vrijeme držao mirno na svojem mjestu. Lako je pogoditi kakvom sam znaličnošću promatrao toga uzvanika, koji nije bio moralni lujak, već odani sin, i koji je poslije tako velike nesreće prisustvovao zabavi. Zabezeknuh se, kada započеше zdravice, pa se i on digao da govori. U licu je postao možda bljegliji; glas mu je bio nešto prigušen, ali čvrst; držanje malo mitavo, ali bez prigovora. Ni po čem izvanjskom se nije vidjelo, kako se taj gospodin u sebi silno napreže, osim što je iz njega izbijala neka neodređena umornost. Nije govorio mnogo, ali, kako su mi rekli, nije se ni najmanjim znakom osvrnuo na nesreću što ga je zadesila, ni na duševno stanje, u kojem se morao nalaziti, da se opravda ako njegova zdravica ne bi bila bez prigovora, kao da su i on i svi drugi uvjereni da ga lični događaj, kao što je smrt očeva, ne može oprostiti od tačnoga vršenja društvenih dužnosti. To bijaše bol bez spoljašnjega djelovanja, koja se u sebi, poagano i

mirno troši, a da se ne razlijeva u plač i očaj, slična velikim u zemlju zakopanim žeravicama, gdje se malo po malo istroše, a da ni pramen dima ne izbije u vazduh i u čijem pepelu čovjek, poslije hiljada stoljeća, nalazi orijaške naslage u gjenama.

7. Razmišljanja o žalosti i smrti

Ko se mirno predaje smrti, lakše se prilagođuje i žalostima života, onim djelomičnim patnjama, koje pripravljaju tijelo na raspadanje, a dušu na ugasnuće. Ko smireno osjeća vlastito posvemašnje raspadanje, mora da imade nemalu snagu u podnošenju sitnijih gorčina života, jer nehaj prema smrti pretpostavlja nekakvi nihilizam samoga sebe, putem kojega i drugi božovi moraju otupiti prije nego ugju u svijest, a željezna sulica nesreće prije nego rastvori ljudsko srce skoro imade na vrhu krpu od kadife. Odatle potječe ona trp'ljivost, o kojoj imade sila dokaza u opisima velikih ruskih romana. Odatle onaj nekakvi budhizam, koji ne osugjuje djelatnost, a i koji pomaže strpljivo podnositi i najbolnije prilike života. Sva je ruska povijest devetnaestoga stoljeća sjajan dokaz o tom.

Rusi su u političkoj povijesti devetnaestoga stoljeća dali bezbroj mučenika, koji su bili podvrgnuti mučenjima i te kako drugačijima od junaka zapadnjačkih prevrata. Ko ne zna za onaj uzvišeni stoicizam, kojim su prožeti skoro svi Kennanovi opisi patnja sibirskih robnika? Sav ruski život je tako pun opasnosti i uzroka boli, te se ne bi moglo ni shvatiti, kako taj narod može opstojati, da nije obdaren velikom snagom ravnodušnosti. I prirodne pogibelji, kojima je čovjek izložen, kud kamo su veće u toj još poludivljoj zemlji s malo željeznica,

s golemim da'jinama, s malenim i rijetkim gradovima, koja je dobrim dijelom izložena strašnom podneblju, te prepuštena, da je kao narode srednjega vijeka poharaju krute oskudice ili strašne pošasti. Politička vlast je nemilosrdna, te bane na srećom i imovinom pojedinaca tako iznenada, da se niko ne može ni potužiti protiv nje, a kamoli oprijeti joj se. Ako kakav namjesnik može nekoga izbrisati iz redova živih ljudi, šaljući ga u daleku samoću; zakon, izrađen u neodgovornom ministarstvu, može iznebuha isprevrnuti blagostanje nebrojenih porodica. Nerazmjer prosvjedenosti je strašno velik i čovjek je u opasnosti, da odjednom pređe iz jednoga društvenoga stanja u drugo. Taj udarac može da duhu bude štetniji nego li plućima nerazmjer užarene i ulegjene temperature. To biva onda, kada kavkavsko-gorštaka otmu njegovim gorama, da ga pošalju u Petrograd u vojničku službu, ili kada petrogradsko-gorštaka radnika unovače i šalju ga na gradnju velike željeznice u sibirskoj pustoši. Borba za bogatstvo i uživanje surova je, te se vodi sa svakim oružjem podlosti, prepredenosti i nepoštenja, prelazeći u najokrutnije pretjeranosti pohlepe. U tom bezobzirnom sustavu borbe, mržnje i strasti dopiru do mahnitanja. Strahovito je guljenje slabijih, a pobijegjene tišti teret golema rada, ali pobjeditelji nalaze svoju kaznu u kobnoj sklonosti k dvjema najstrašnijim strastima: pijanstvu i razb'udi. Zato haraju najteže živčane bolesti i sifilis. Rusija je slična orijaškoj maglici prosvjete, koja se stvara; ali kao što je sunčana maglica morala bez sumnje izdržati vrijeme strašnih kozmičkih trzaja. da se sredi i snagje u skladnom sustavu sunca, planeta i satelita, tako je i ta društvena maglica od vremena do vremena podvrgnuta orijaškim trzajima, čiji protuudarac vrlo dugo traje. Jedan od posljednjih i

najstrašnijih udaraca, od kojega Rusija još trpi, bješe ukinuće kmetstva godine 1863. Ali u prirodi vrijedi zakon, da se red i sklad često stvaraju putem strašnih poremećenja i meteža. Za to narod, koji mora biti surovom građjom, pak, što je važnije, živom i osjetljivom građjom tih poremećenja i prevrata, mora skoro iz nužde prilagodjivanja, postati do neke mjere beščutan prema boli i po tom smiren.

Ta smirenost je sama po sebi bez sumnje osobina niskoga divljaštva, posljedica neosjetljivosti, te se u raznim oblicima nalazi skoro u svih divljih naroda, kao nužno prilagodjivanje u težim prilikama života. Ljudska osjetljivost je obdarena tako divnom sposobnošću mijenjanja, da je u svakom času kadra ustanoviti ono ravnovjesje između jakosti uzrokâ boli i čovjekove otpornosti, bez koje bi život bio nemoguć, bez koje bi čovječanstvo bilo odavno propalo. Kada su uzroci boli, kao u vremenima nepitomosti, teži i češći, ljudska osjetljivost biva tupom; a kada te boli razvojem prosvjete postaju manje i lakše, osjetljivost biva tanjom. Za to u Rusiji, pošto je još napola divlja zemlja, gdje se prosvjeta usredsregjuje tek na nekim tačkama, osrednja osjetljivost njezinoga naroda mora da bude tuplja od naše. Ali način osjećanja, i ako je po sebi znakom niže razvijenosti, može sadržavati otkrića velike filozofske istine, ako potječe od darovite pasmine. Može otkriti kakav duboki zakon života, koji bi nama, što ne poznamo onaj način osjećanja, inače izbjegnuo. To je slučaj ruske smirenosti.

Nehaj prema smrti i duh smirenosti dandanas su zaista dvije najvlastitije osobine ruske duše. Spojene sa veličajnošću mašte, one će u budućnosti

učiniti ruski narod sposobnim za golemu djela, jer ovi osjećaji sadrže u sebi veliku filozofsku istinu jer su dva od najdubljih načela životne mudrosti, koja su neodređeno naslućena i bez vlastitoga znanja provogjena u životu. Ruski seljak, koji se predaje smrti i boli, kada ga stignu, nesvjesno je u dnevnom životu veći mudrac od mnogih vještih naimara teoretskih spekulacija, jer on provodi osnovni zakon ljudskoga opstanka, a da ne zna za formulu koja se tek sada jasno rastvara pred dusima izmorenim od potrage za istinom. Predati se smrti i boji, kada im se ne može izmaknuti, znači shvatati, ili, što je u dnevnom životu isto, živjeti kao da se shvatilo da se razuman čovjek ne može tužiti na velik broj boli, vezanih o život, pogotovu kada čovjek još ni danas nije riješio, ako će mu ikada biti moguće riješiti, pitanje o izvoru i naravi zla. Čovjek mora raditi do skrajnjih granica svoje snage, da umnoži sreću svoju i svojih bližnjih; ali, kada mu na kraju tolikoga naprezanja nadogju kao nagrada bol ili smrt, on nema pravo da proklinje Boga, prirodu, društvo i život, proglašujući se žrtvom nekorisnih i nezaslužnih boli. Šta mi znamo od svega ogromnoga životnoga mehanizma, da možemo proglasiti nepravednom ili nekorisnom bol, koju nijesmo izravno prouzrokovali; da možemo svoje ograničene pojmove o pravednosti i korisnosti primjeniti na pojave, koje dvostruko nadmašuju našu umnu sposobnost? Pošto smo uzalud iscrpili sve sile u potrazi za srećom, imali bismo pravo proglasiti život rđavim, da nam je moguće dokazati kako zlo nema nikakve zadaće, već da postoji jedino iz zlobna hira nekoga bića, što ga izvjesni mudraci prozvaše Bogom, odnosno radi slijepe surovosti nesređjene i mahnite igre sila, što je drugi prozvaše prirodom; ali ko može danda-

nas proglasiti takvo načelo, ako ne u ludom nastupu oholosti ili bezumlja? Golemi razmjer zla sam po sebi, kada ga razbor svega obuhvati, mjesto da podjaruje ljudski um, mora mu ulijevati strah da tako zaključuje. Kakvo bi molebstvije bez kraja i konca izašlo s propisivanjem svih oblika zla! Milijarde ljudi su uništene željezom ili otrovom. Na milijarde ih se utopilo, zakopalo žive, izgorilo, ras-komadalo, poginulo od gladi, podleglo pošastima, ili trpilo od neznanih pojedinačnih bolesti. Na milijarde ih je podvrgnuto najtežem i najpodlijem ropstvu, prodano poput životinja, prisiljeno da raborotaju pod udarcem kandžije, te hladnokrvno i pro-računamo izvrgnuto polaganom izgibanju od truda i gladi. Slabiji bivaju uvijek i surovo udarani od jačih. Žene bivaju ugrabljene, silovane, zatvorene, bičevane i kamenovane iz hira. Siromasi bivaju u svačem orobljeni od nasilnika bez ikakve nade u zemaljsku pravdu i poubijani na svaki pokušaj, da, ako ne pravdu, nagju osvetu. Vlast države i zakona, tako zvano orugje pravice, koje postepeno tijekom stoljeća uzimlje za znamenje krst, vješala, sjekiru i kolo, uređjuje diljem povjesti najveća i najteatralnija slavlja nasilničke hrgjavosti nad razoružanom pravicom i iznosi na vidjelo orijaške prizore pobjedničkoga zla. Ljudska pamet je izmislila sav arsenal paklenoga orugja za mučenje duša i tjelesa: nazubljenu divljakovu sulicu i šrapnel, kukutu i strihnin, grčku vatru i dinamit, nexum i mjenicu, mučilište i samicu, presude i dogme. U sudaru strasti i sebičnosti pukla su nebrojena srca i nebrojeni svijetli umovi ugasnuše u mračnim bezdanima ludosti. Nebrojene bolesti pregjoše od naroda u narod i sa naraštaja na naraštaj poput dragocjenih baština. Nebrojeno sinova je okajalo grijehe otaca. Nebrojeno ljudi je odabralo za zvanje, da se hrane

suzama svojih bližnjih, t. j. pravnici, činovnici, vojnici, lihvari i špekulanti. Sve se strasti i surovi poroci drže na okupu: pohlepa, ispraznost, osvetljivost, pijanstvo, razbluda, spolna izopačenost i svi od zakona kažnjeni i nekažnjeni zločini. Nasrtljivi i pobjednički porok biva posvećen, kada tlači kreposti, što trpe. Moralno mahnitiranje i lijenčarenje uzimlju se za svetost; veliki razbojnici se slave kao junaci; a najlupeškiji otimači narodnoga blagostanja kao dobrotvori ljudskoga roda. Ovo bi bio tek maleni početak beskrajnoga popisa ljudskih zala. Nemoguće je u jednom samom času, skoro bih rekao u jednom kucaju vlastite misli, okupiti tako strašno neizmjerje grijeha i zločina, a da se ne osjeti kolebanje razuma i nestajanje svake srčanosti. Onda čovjeka spopada bijesna želja, da postane svemogućim Bogom, koji bi iskorjenio život, sve uništio i sverazornom vatrom pročistio svemir. Ali kada progje taj romantični bijes, a razum opet zauzme svoje mjesto, tada postaje jasno, kako čovjeku ne preostaje nego uvjeriti se, da je takozvano zlo tajna, u koju nijesmo još prodrli i da je za to ne možemo prosudjivati u cjelini. Malena formalna razlikovanja dobra i zla, što ih primijenujemo na svoj društveni život, ne mogu poslužiti, da se po njima prosudi sav tečaj života, jer se radi o kolebljivim poimanjima, stvorenim skoro uvijek, da se udovolji prelaznim potrebama malenoga društvenoga uređenja, dočim je tečaj života vječan i beskrajan. Ako je prava mudrost u znanju onoga, što se ne zna, neznanje s druge strane nalaže dužnost trpljenja, koje je posebni oblik poniznosti. Nalaže dobrovoljno prepuštanje samoga sebe toj nepoznatoj igri sila, zvanoj život, koji vodi ljudske atome ko zna kuda. Pojedinaac u njegovoj vlasti nije više nego neznatno zrnce

praha, što ga raznosi silni vihor. Dokgod čovjek ostane takvom neznačicom, i najveća mudrost će se pred tim nesvijesnim neizmjerjem snagâ osjećati ništavom. Biće, kako glasi čudni izraz talijanskih mistika, četrnaestoga stoljeća „ništavilo slavno“, u kojem se čovjek, premda do skrajnosti napinje djelatnost misli i volje, prilagodjuje, da priznade kako njegovo i najveće naprezanje naprama neizmjernosti stvari može postati ravno ništici.

Za to su nehaj prema smrti i pređanost dva osnovna pravila života, te sadrže u sebi načelo duboke mudrosti, a po tom i snagu za čovjeka, koji ih posjeduje, bez obzira na izvor, jer mudrost je u životu uvijek ravna snazi. Moguće je, da je takvo duševno stanje u vezi sa društvenim, još poludivljim prilikama, u kojima Rus živi; ali je sigurno, da odgovara izvjesnom stvarnom uvjetu, t. j. položaju čovjekovu prema prirodi, te da po tom, bilo divljačko ili ne bilo, to duševno stanje sadrži klicu istine zbog koje može biti svakom korisno. Da se mogu osjećaji naučiti, kaošto se uči znanje, i najobrazovaniji ljudi bi se morali siliti, da u sebe uliju malo od toga nehaja prema životu i te pređanosti, čim bi postali mudriji i jači. Ako prosvjeta, kako je i vjerojatno, izglagjivanjem osjetljivosti čini da čovjek postane odveć odan životu i malo otporan za bol, onda je prosvjeta, dobra u drugim pogledima, u tom pogledu hrgjava, jer kvvari i slabi čovjekovu ćud. Podjarujući u čovjeku osjećanje samoga sebe, lišava ga prvotne polujasne spoznaje načela, u kojem je sadržana čitava mudrost, t. j. da se čovjek pojedinac mora u beskrajnoj ukupnosti stvari osjećati ništicom.

8. *Pasmine pometena karaktera*

Tako se novim zapletanjem činjenica opet potvrđuje onaj nastrani zakon, o kojem je govora u raspravi o germanskoj ljubavi, t. j. da osebine, koje su po sebi obilježja zaostalosti, ako su spojene s višim osebinama, mogu postostručiti snagu onih viših. Mjera nepitomosti može katkada pomoći, da narav kakvoga vrlo prosvijećenoga naroda postane jačom, postajući zbrojnikom nadmoći. Ljubavni nehaj i apatija Engleza spadaju u niža obilježja, kakva se nalaze u divljaka, kao u mnogih američkih prastanovničkih pasmina, ali spojena sa bistrinom i silnom radnom snagom anglosaske pasmine, postali su elementima veličine, omogućivši onu silnu fizičku i moralnu žilavost, s kojom je Englez u naše doba stvorio novo rimsko carstvo i divnu prosvjetu. Ipak, preziranje je smrti, koja je na kraju krajeva posljedica neosjetljivosti, psihološko obilježje divljih naroda; ali udruženo u duši prosvijećene pasmine s sposobnošću za rad, s veličajnim zamislama, s poletom i ustrajnošću volje, može postostručiti snagu nekoga naroda u ratu protiv prirode i drugih ljudi. Lako je pogoditi, da se savremena prosvjeta kroz neizvjesnosti našega vremena približuje času strašnoga napora, koji će biti odlučan za više budućih stoljeća. Treba razbistriti zapletenu baštinu od otaca naslijegjenih zala, osobito u obliku predaja i ratnih ustanova. Treba da se skoro sve političke ustanove maldane iz korjena preurede. Treba da se proizvodnja pomnoži, a razdioba da bude pravednija. Treba provesti konačnu navalu na prirodu, koja nam još otmilje polovicu najboljih zemljišta, da se ljudski rod bolje razmjesti na zemaljskoj kugli. Treba privesti kraja prekinutu borbu s divljim narodima, koji

još drže najljepše svjetske krajeve. Poslije temeljita pregleda treba dovesti u red svu staru pismohranu vjerskih, moralnih, filozofskih i umjetničkih nazora, da se razjasni golema umna zbrka što je ostala od prijašnjih vremena. To su glavni potezi posla, što ga treba izvršiti. Jednom riječju, približuje se jedno od onih povijesnih razdoblja, što bi ih se moglo nazvati razdobljima vrijenja. Kao što voda nad plamenom, tako se i gomila ljudskih bića u tim razdobljima uzbuđi radi neprimjetnoga drhtaja, dok se ne ispremiješa od vrha do dna. Ko može kazati, koliko će boli i prerano ugasnutih života prosvijećenih naroda zahtijevati ta strahovita kriza? Koliko će svijeta morati osjetiti silne patnje, te nasilno ili malo po malo pogibati u iseljeničkim preduzećima, ratovima, prevratima i tamnicama radi nadljudskoga napora grčevito nategnute misli u borbi i u sukobu nebrojenih i pomahnitalih strasti? U najtežim časovima te krize bit će sretan narod sastavljen od ljudi privrženih životu, ali kadrih, netom se iznebuha pred njih postave bol ili smrt, da se nasred svojega puta u čas priprave primiti ih bez jauka. Taj će narod u kušnji biti jači od mnogih drugih, te će u toj krutoj vojni posjedovati otpor, smjelost, ustrajnost i junaštvo, što će nedostajati ljudima odveć privrženim kratkom životnom dahu, koji im grije krv i mozag.

Budućnost pripada dandanas, kao uvijek kada se od ljudi traži veliki djelatni napor, pasminama pometenoga značaja, prosvijećenim narodima, koji u svojem značaju imaju još nešto divlje. Talijani na priliku su nesretni, što su u svakom pogledu prosvijećeni, a taj sklad lijepih i uravnjenih osebina, premda proizvodi pobornike ljudskoga roda, čini ih na pola nemoćnim u borbi za opstanak. Prosvjeta stvara ravnovjesje značaja, tanji sjetila i čuvstva

i razvija misli; ali odveć savršeno ravnovjesje, odveć oštra utančanost sjetila i dojmljivosti, te odveć velika prostranost misli mogu umrtviti djelatnu ljudsku snagu i previše razviti idealne energije. Što je pak bitnost života, ako ne djela? Kupeći savršenstva prosvjete, i čisteći narodnu dušu od preostataka divljaštva, moći će se stvoriti narod pun mudraca, umjetnika, književnika i proroka, ali ne narod koji bi žilavošću volje i poletom rada zagrabio u velike praktične probleme života. Kada Latin posjeti germanske ili slavenske zemlje, zahvati ga u svakom času zbog hiljadu razloga neugodan dojam neotesanoga barbarstva, pa se vraća kući i podaje se nadutom mišljenju, koje bi imalo biti duboko, a uistinu je naivno: „Pogrebite ih samo malo i naći ćete divljake. Mjesto da im je prosvjeta kao nama ušla u srž, ona im je tek dotakla kožu“. Tačno je; ali naduti Latin, što se tako gizda svojom cjelovitom prosvjetom, ne shvaća, da je upravo u onoj nepitomosti, koja je još neutrnuta na dnu germanske i slavenske duše, uzrok, zašto sada vlada germanska pasmina i zašto će možda sutra vladati slavenska pasmina ili sama ili skupa s germanskom.

II. Industrijski grad i praktična filozofija života

1. *Industrijski manastiri*

I čovjek, koji je najviše predan smrti, mora raditi da proživi. Moskva je u svojoj ukupnosti i božji i ljudski grad; sveti grad i prvo trgovačko i industrijsko rusko stovarište. Ako je filozofija smrti, izražena u vjeri, u Rusiji samonikla; isto tako i praktična filozofija života jednako teži, da se iz-

razi u svojim osobitim oblicima. Evropljaninu zapadnjaku, koji je po Baedckeru pregledao sve moskovske znamenitosti, preostaje da vidi još jednu. Preostaje mu da obavi običan posjet u kojoj velikoj tvornici, kojih je Moskva puna.

Ja sam uz drugo posjetio neku svilanu, gdje radi četiri do pet hiljada radnika. Strukovnjak mi reče, da je ta tvornica divna po bogatstvu i savršenstvu mehanizama i po upravnom uregjenju; ali sve to nije nestrukovnjaka moglo mnogo zanimati, kaošto ga zanimaše manastirsko uregjenje radničke gomile. Držim, da je to nešto posve novo u industrijskoj povijesti i u savremenom društvu.

Vlasnik prima na stan i hranu radnike, držeći za njih spavaone i blagovaone, kao za braću u manastiru ili za vojnike u vojarni. Čudnoga li prizora u tim spavaonama! To su goleme sobetine sa dvjesto do tristo kreveta, poredanih u dva reda kao u bolničkim dvoranama, a po srijedi je obilato prostora za kretanje. Imade spavaona i za muške i za ženske. Zidovi nad krevetima puni su nabožnih slika. Na svaki odregjeni broj kreveta otpada stol s velikim samovarom za čaj. Te spavaone služe neoženjenima i neudatima, a za oženjene postoje posebne velike vojarnje. Svaka imade stanove za sto i dvadeset porodica. Te stanove sačinjava jedna ili dvije sobice od šest metara za tri osobe. Kuhinja je zajednička i sastoji od ogromnoga žeravnika, naloženoga od posebnoga ognjara, i razdijeljenoga u pojedine odjele za svaku porodicu.

Neoženjeni radnici zajednički uzimlju jelo, što im ga gospodar priredjuje u velikim kuhinjama. U jutro dobiju čorbu zvanu šći; o podne i na večer šći ili boršč (čorbu od repe) s mesom; a u četiri sata poslije podne crni hljeb. Tako je sav život hiljadâ radnika uregjen uz udaranje zvona, koje od-

regjuje čas ustajanja, rada, blagovanja i lijeganja kao u zavodu, vojarni ili samostanu. Ona jednoličnost i mehaničnost života, što bi po mišljenju nekima imala postati prokletstvom kolektivizma budućnosti, već postoji za rusko radništvo, kada je zora kapitalizma već svanula.

Taj uzor vojničko-manastirske industrije, koji još ne postoji u Poljskoj, a otskače u Moskvi, teži da se jače razvije po svoj ruskoj industriji. U Moskvi su ga više manje uvele skoro sve velike, tvornice u obliku davanja samoga stana ili same hrane, odnosno obojega. Jedne ga provode s dovoljno čovječanstva i poštenja, a druge sa škrtošću, koja je primorala vlade na posredovanje i stvaranje zakona u zaštitu radništva, odregjujući na priliku broj kubičnih metara, što mora otpasti na svakoga radnika u spavaoni. Ti se zakoni donekle obdržavaju, ali ne preko mjere.

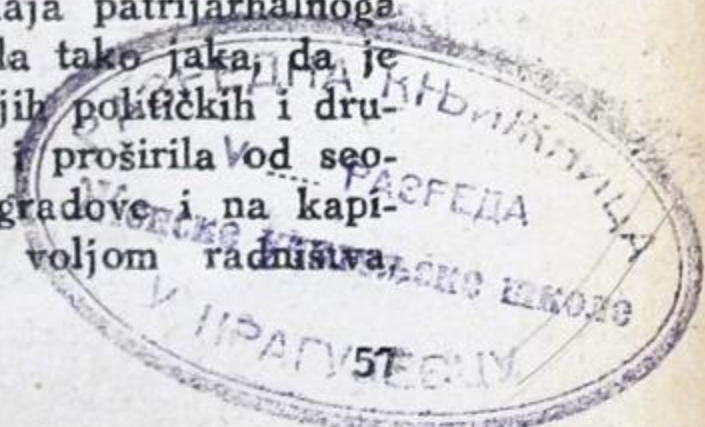
Ti radnički manastiri spadaju bez sumnje u najpaklenije obrete gospodujućega i zatirućega ljudskoga duha. Nad kojim ljudima se vrši samovlasnije gospodstvo drugih ljudi, ako ne nad stanarima tih novih manastira? Jeli tim radnicima uspjelo uzdržati i najmanji dio svoje duše slobodnim od prevlasti tugje volje? I malima i velikima megju njima vlada brani da misle na svoje građjanske i radničke probitke. Brani im išta zahtijevati, da ne budu poslani na klanje u kojoj dalekoj vojni i da ne izgube pravo na petnaest kubičnih metara vazduha mješte na četrnaest ili šestnaest. Svjetovna vlast im brani stavljati pitanja o stvarima drugoga svijeta. Napokon dolazi poslodavac da kruni tirjansko djelo i potpunu zapljenu njihove volje, braneći im da misle na lične zemaljske stvari, braneći im da po volji stanuju, jedu i upotrebljuju slobodne satove. Radnik, koji je ušao u tvornicu uz takove uvjete, dao je u zalog i ti-

jelo i dušu, jer mu ni u srcu ni u misli ne preostaje više nikakvi, posve njegov, udaljeni kutić, kuda se može povući sam i kao svoj gospodar. To je kao kada je netko dao pod zalog svu svoju kuću, te stane u njoj kao gospodar, ali ne posjeduje ni prst baš svoga krova. Taj se radnik otkida iz društva voljom obdarenih i za to živih ljudi, te silazi u bratimstvo sa strojevima, uz koje radi. On postaje starijim bratom stroja, a strojem postaje i on sam, ali sa očima, ušima i sviješću svrhe svojega rada. Po tom mu je dužnost, da vodi svoju slijepu, gluhu i tupu braću.

Zaista je zamisao ruskoga kapitalizma, da uredi industriju po zakonima svetoga Ignacija, čineći te beskućnike mekima poput djece i odgajajući ih u golemim zavodima, vrlo smjela i samonikla. Ali kako se to čini da se ruski radnik poslušno pokorava tom manastirskom zaptu? Istina je, da su petrogradski i moskovski štrajkovi od 1896. donekle značili otpor protiv toga teškoga i općenitoga ropstva, koje tišti radnika i u privatnom mu životu; ali, ako se to ropstvo moglo nametnuti, ako može da za neko vrijeme traje, znak je, da je odgovaralo nekakvom dubokom nagonu, ili tačnije, kakvoj staroj narodnoj predaji, koja mu se duboko uvriježila u dušu, kao što pojave izvjesne bolesti odgovaraju karakterima normalne funkcije.

2. Nova gledišta patrijarhalnoga komunizma

Ta predaja je možda predaja patrijarhalnoga komunizma. Ta je predaja ostala tako jaka, da je ne samo preživjela propast manjih političkih i društvenih oblika; već se obnovila i proširila od seoskih poljodjelskih zadruga na gradove i na kapitalističku industriju slobodnom voljom radništva.

a ne nametnutom voljom poslodavaca. Ne u pustim i divljim ruskim predjelima, već u samoj Moskvi, gradu savremenom i prosvijećenom poput Pariza i Londona, u rukotvornicama, gdje poslodavci nijesu po nalogu oblasti uveli blagovališta, radnici osnivaju na svoj račun zajednička blagovališta, da svi zajedno blaguju kao u prvim kršćanskim zajednicama. Oni se udružuju u onu posve rusku vrst društva, koje se zove *artel*; imenuju poglavicu, koji nosi patrijarhalno ime *starosta* i koji se brine oko pripravljanja zajedničke hrane; izabiru starostine nadglednike i hrane se svi zajednički, dijeleći se u razne trpeze polag svote, što je mogu potrošiti. Prem patrijarhalnoj jednostavnosti toga običaja uvijek ne odgovara poštenje staroste koji se građanski pušta mititi od dobavljača, čini se, da ruski radnik tim trpeznim komunizmom može za jedno četrnaest kopejaka na dan pribaviti sebi dovoljnu hranu; te da tome treba zahvaliti, što nadnice velike ruske industrije mogu biti tako niske, a da proletarijat ne strada od besposlice. Bez sumnje, kako su mi svi kazivali i kako sam u svim svojim proučavanjima ruskoga radništva našao potvrdu, radnik, koji se samac hrani u krčmi ili kod kuće, hrani se gore od radnika, koji je član artela.

Taj običaj što ga opazih u Moskvi, bijaše takav, te izazivaše moju znaličnost, da se više udubim u nj, jer ne moğaše biti jedini. Što su *arteli*? — pohlepnom znatiželjnošću sam pitao u Moskvi, u srcu ruskoga carstva, a kasnije sam potražio i pisane spomenike. Malo po malo mi se otkrila skupina osobitih činjenica, koje su u nekim pogledima još više čudnovate od moskovske pobožnosti.

Mi o Rusiji obično ne znamo nego za njezin politički despotizam. Ogromna, silovita i neodgo-

vorna uprava, utjelovljena u caru; to je Rusija po shvaćanju Evropejaca zapadnjaka. Ali politički oblik je tanka kožurica voća, pod kojom može stajati gojna i hraniva mekčina, ili usmrgjena gnojština. Tako i u Rusiji, pod teokratskom i vojničkom samovladom, stoji društveni život bogatih i samoniklih oblika, od kojih je samo jedan možda nešto poznat u Evropi, t. j. seoska zadruga, staro patrijarhalno ratarstvo.

Osobitost je tih društvenih oblika, da je u njima sa vanrednim obiljem i srećom uspjeha primijenjeno načelo udruživanja. Rusija su i Engleska — čudnoga li približenja! — zemlje, gdje je radnički razred najbolje shvatio i proveo to načelo; ali, dok ga engleski puk provodi utančanošću prosvjete i vidovitim računanjem, prosti i neuki ruski puk postizava ga, skoro bi se reklo, nesvijesnim naćonom. Tom puku, koji ne pozna slova i koji je bez političkih prava, uspelo je ostvariti udruživanje u najtećem mu obliku rada i proizvodnje, te zapriječiti, da se u sve poslove, za koje ne treba zapletenih i skupih strojeva, uvuku posrednici-muktaši i kapitalistićko izrabljivanje. Rusija je posijana *artelima*. Najbolji arteli su prave radne kooperative, osnovane dragovolćnim udrućenjem radnika, koji vole da na svoj račun sloćno preuzmu neki posao i da dijele dobitak, nego da se prepuste preduzetniku, koji bi se ućojio od njihove muke. Ti arteli se ne smiju miješati sa zanatlićskim cehovima srednjega vijeka, jer nijesu urećjeni zakonima, niti imaju odrećjen ustav. već nastaju dobrovolćno. Nastaju i nestaju neprestano. Obrazuju se za izvjesno vrijeme i u izvjesnu svrhu, pa se razrećuju kada im vrijeme mine, a ako promaše cilj mijenjaju narav i svrhu po volći sudionika. Ta se volća ispolćuje ćitava i slobodna od svakoćga politićkoga nadzora. Kao što su anonimna

društva tvorevina industrijskoga i trgovačkoga građanstva, tako su ruski *arteli* samonikla tvorevina ruskoga naroda. Rusija je možda jedina zemlja, u kojoj narod nije prepustio svu upravu velike proizvodnje i trgovine plutokratskoj skupnovladi. Tu je narod na svoj račun oživotvorio oblike proizvodnje i izmjene, koji su prirogjeni kapitalističkom sustavu. Za to gospodarski ustroj Rusije ostaje u nekim pogledima još uvijek jednim od najdemokratskijih u Evropi.

3. *Engleski feudalizam i ruski komunizam. Arteli*

Sa toga gledišta dade se bolje shvatiti osnovna, nesavladiva protivnost ruskoga i engleskoga društva, koja jesu i moraju biti neprijatelji, ne toliko, jer obadva goje jednake težnje za zemaljskom prevlašću, već jer je bitnost jednoga posvemašnje nijekanje drugoga. Engleska je rođena zemlja političke slobode i gospodarske oligarhije. Engleska je ona zemlja, gdje je bogatstvo poprimilo skrajno oligarhijske oblike; gdje je sve, od zemlje do trgovine i najčednijih industrija, monopolizirano od velikih prometnika i još češće od velikih društva sa jako autoritativnim ustavom, jer su vođena od upravitelja, odgovornih dioničarima, ali proviđenih potpunom vlašću prema činovnicima koji su njihovo oruđe. Ako je sa političkoga gledišta Engleska zemlja slobodnih ljudi sa velikim i sigurnim političkim pravima, bez gospodara, već sa slobodno biranim poglavcima; gospodarski ona sastoji od gomile radnika, vojnički unovačenih pod zapoviješću male barunske skupnovlade, koja svakoga jutro jednim znakom pokreće tu orijašku ljudsku gomilu i čini da radi u njezinu korist.

Po kakvom primjeru će se lakše shvatiti ta duboka oprečnost između ruskoga i engleskoga društva? U Engleskoj su sve gostione na željezničkim stanicama pale u ruke jakoga društva, kojem su na čelu dva velika trgovca, gospoda Spiers i Pond. Po njima se društvo i zove (Spiers and Pond L. Cy.) U Rusiji su naprotiv gostione na željezničkim stanicama monopolizirane od *artela*, ili društva *polovojâ*, ruskih i tatarskih konobara. Pred dvadeset i pet godina konobari Tatari u Petrogradu udružili se u artel. Stavljahu na stranu, što su dobijali dobre ruke* i otvoriše gostionu u prijestolnici. Poslovi uspješni; artel se proširi tako, da dandanas ima, osim svih gostiona na željezničkim stanicama, mnoge gostione u glavnijim ruskim gradovima, te po jedno svratište u Moskvi i Nižem Novgorodu, zaragjujući na milijune rubalja.

U Londonu je raspačavanje novina preprodavaocima na malo monopolizirano od dviju triju velikih trgovačkih kuća, koje su se postavile između izdavača i preprodavača. Najjača je kuća Smith, koja je monopolizirala prodaju knjiga i novina po svim engleskim stanicama. U Moskvi, Petrogradu i svim glavnijim ruskim gradovima prodavaoci novina su se znali ukloniti tom posredničkom i neteškom gomilanju milijuna. Udruživši se u artel, preuzeli su raspačavanje na sebe.

Za to skoro u svim ruskim lukama i na velikim željezničkim stanicama nema onih velikih trgovačkih kuća za istovarivanje, prevoz i odvoz, koje unajmljuju u svoju službu čete trhonoša i prave goleme zarade u korist maloga broja dioničara. Skoro posvuda su trhonoše preuzeli posao na sebe, udru-

* Dubrovački izraz za Trinkgeld; zapravo talijanizam, kao što je napojnica germanizam.

živši se u društva, koja se u južnoj Rusiji zovu *drogali*, a u sjevernoj *krijučniki*. Svaki artel bira starostu, koji mu je upraviteljem, a dobitak se dijeli međju sve zadrugare na jednake dijelove. Artel u luci Kalačnikov u Petrogradu, na primjer, gdje je veliki promet sa žitom, stoji u vezi sa najjačim izvoznim kućama, broji preko 500 članova i zaragjuje na stotine hiljada rubalja.

I lagjari, koji rade na glavnijim ruskim rijekama, takogjer su udruženi u mnogo društva. Čudan je i do skrajnosti komunističan običaj u njima, da je svaki član po redu za jedan dan društveni poglavica i blagajnik, te da se novac, što su ga u danu svi zaradili, na večer broji i dijeli na jednake dijelove međju sve one, što su onoga dana radili.

Što se tiče duha udruživanja, ni žene ne zaoštaju u tom pogledu za muškarcima. U Arhangjelsku žene obavljaju muške poslove, tovareći žito u parobrode. Udružene su u artel, koji imade čak i svoj posebni jezik, posebno narječje, skalupljeno od ruskoga i engleskoga, koje im služi da se razumiju sa zapovjednicima brodova. U Černigovskoj guberniji, blizu grada Nježina, velik broj djevojačkih artela, od kojih svaki imade svoju *starhaju*, bavi se sagjenjem duhana na veliko, ne trebajući preduzetnike. Arteli, koji su brojni i maleni, sastoje obično prema prostranosti preuzetih nasada, od šest, sedam do deset djevojaka. Obrazuju se zimi za vrijeme od godine dana, udešujući se za svako godišnje doba drugačije. Ugovor se skoro uvijek sklapa uz uvjet, da se proizvod dijeli napola izmeđju vlasnika i artela.

Općenita su radna udruženja međju seljacima, *gurtova*, osobito u južnoj Rusiji. Seljak, koji ne posjeduje toliko zemlje, koliko mu je dosta za život, ili koji je nema ni malo; seljak, koji mora povećati

svoju zaradu, da odoli sve većim porezima; seljak, koji je osugljen da postane beskućnikom i plijenom poljodjelškoga ili industrijalnoga kapitalizma, spasa se, barem za čas, od te sudbine zajedničke njegovoj braći na zapadu stupanjem u artel, koji iznajmljuje veliki posjed, da ga obradi. Najstarijega plugatira (vlasnika pluga) imenuju poglavicom, a rad vrši društvo pod njegovom upravom isključivom snagom seljaka, koji na taj način obragjuju prostrane posjede, dijeleći proizvod na pola između sebe i vlasnika, provodeći tako neku vrst napoinoga obragjivanja na veliko. Ti arteli traju obično po nekoliko godina, a proizvod se dijeli među članove prema izvršenom poslu.

Šta više, čak i pastiri, koji su, obzirom na živinsku osamljenost, u kojoj žive, najgrublji radnici zemlje i prepuni nepovjerljive i zlovoljne surovosti; čak i putujući zidari, koji su i tijelom i duhom najveći očajnici među zanatlijama; čak i seoski nadničari, koji su između svih beskućnika najviše glupi i prepušteni sebi, znaju se udružiti u artele, koji poprimaju to veći komunistički značaj, što je niži zanat njihovih članova. Skoro u svakoj općini pastiri, udruženi u društvo, primaju u proljeće od općine sve općinsko blago na čuvanje, pa ga razdijele između sebe i vode na daleke pašne. O povratku u jeseni vraćaju stada, pa svaki od njih posjeti nekolicinu općinara, da traži zaslužbu i dobije brašna ili žita ili druge hrane. Svi se ovi prinosi skupe i prodaju, a utržak se dijeli između svih na jednake dijelove.

Tko bi, gledajući površinu smrznutoga mora, tvrdu i čvrstu poput mramora, držao, da pod njom ključa silni život strujâ, koje su pod okamenjenom površinom ostale žive? Tko bi mislio na milijarde stanica, koje se spajaju i rasplogjuju, množeći u

neizmjernost neprimjetivo sjemenje života? Tako se pod smrznutom površinom političkoga despotizma milijuni ljudi — neprimjetni u bezgraničnom društvu, u kojem živu, poput morskih ameba — traže, udružuju, dijele i opet udružuju, udešuju i preudešujući prilike za život, množeći klice budućega društvenoga života.

U svemu tomu sastoji prava praktična samoniklost ruskoga naroda. To je dokaz posve njegove umne i moralne žilavosti, po kojoj mu uspijeva, da ga kapitalizam ne oguli posvema, ali bez mržnje i bez želje, da u povojima ubije taj oblik ljudskoga rada, koji je najsavršeniji među onima, što su do sada stvoreni, već primijenjujući dokle mu je moguće, njegove metode u svoju korist. Pred tim prizorom neka plaha nada i nesigurno predvigjanje spopadaju dušu, naime, da bi tek sada započeta povijest ruskoga proletarijata mogla iz korjena biti drukčija od povijesti proletarijata engleskoga i da bi nam pored nje mogla dati drugu tipičnu povijest proletarijata.

Engleski proletarijat se pustio sasvim, do posljednje krpe oguliti od skupnovlade industrijskih i trgovačkih barunića. Oni su zatvoriti sve putove rada, kojima radnik mora proći u traženju hljeba i nametnuli na njima prolazninu. On sada kuša, pomažući se svakojakim orugjem prosvjete i svim koristima političke slobode, da dobije opet natrag barem dio izgubljenih dobara. On sada sabire u strašne vojske one, što su u starim borbama podlegli i raspršali se; priučava ih vrlo teškom zaptu zanatlijskih društava, štrajkova, bojkotaže i izborne borbe, da ih u gustim i tvrdokornim redovima baci na gorde tvrgjave financijske skupnovlade, koja otale zapovijeda velikom dijelu svijeta.

Ruskoga radnika naprotiv čini se da vodi na-
gon, koji je jednostavniji, ali oštiji u obrani. U
svim preduzećima, za koja ne treba zapletenih stro-
jeva ni velike početne glavnice, već jedino veliko
radno udruženje, ruski radnici znaju sami obrazo-
vati ta udruženja, a da to ne prepuste nekom gla-
varu, koji je u ime nagrade za posao oko uregjenja
pobrao najbolji plod njihove muke. Tako oni uki-
daju najružniji oblik izrabljivanja, koji ne nastaje
iz nesposobnosti proletera da pribavi radno oruđe,
već odatle, što se neuki radnici u svojoj gluposti
sami podaju preduzetniku, koji od svojega ne pri-
nosi preduzeću nikakvo radno oruđe, osim nešto
slaboga upravnoga posla, a otimlje u ime nagrade
najveći dio proizvoda.

Zato biva da su u Rusiji razmjerno rijetki oni
najpodrtiji i najodurniji oblici proletarijata, što se
u Eng'leskoj zovu *unskilled labour* — trhonoše, zi-
dari, nadničari i t. d. — naime zanati, za koje ne
treba ni posebni tehnički odgoj, ni posebna maši-
nerija i u kojima izrabljivanje, ako mu uspije uvući
se, ždere jadne beskućnike do srži. Ruskom na-
rodu je uspjelo, da se pomoću svojih artela, vr'o
plastičnoga društvenoga oblika, barem donekle
spasi od te strahovite nevolje, koja muči mnoge
evropske narode, osobito Englesku i Italiju.

Vrlo čudnovat biva taj pojav, ako se uvaži, da
je većina osnivača tih mnogih i raznovrsnih artela
nepismena i da često žive u najdivljijim ruskim
predjelima, kamo nijesu prodr'e sve vijesti o veli-
kom udružnom pokretu u zapadnoj Evropi, pače ni
naje ementarniji mehanizmi savremenoga života,
kao što su željeznice. Ipak su oni našli formulu,
koja za nas predstavlja najzakučastiji napor obra-
zovanoga i prosvjetom uljugjenoga radnika, po sebi
u svojoj neukosti, poput neukih pastira, što lutaju

po pustoši, te ne hoteći i ne znajući, nagju u pije-
sku otvoreno ono zlatno bogastvo, što ga svijet u
dalekim gradovima nastoji steći grozničavim radom.

Možda se u toj činjenici mora gledati slučaj
onoga općenitoga zakona, po kojemu neki narod,
obdaren dovoljnom darovitošću, kada se primiče
prosvjeti, postizava toliko veće i brže napretke, ko-
liko je njegovo prijašnje stanje bilo više udaljeno
od novoga. Dugotrajno zaostajanje može za neki
narod biti uzrokom, da kasnije vrlo brzo zakorači
naprijed. Ako se neki narod, mjesto da svojim
razvojem prevali razdoblja A, B i C, predugo za-
drži kod A, pak, preskočivši B, odmah pregje na
C, razviće doba C brže i potpunije negoli narod,
koji postepeno prevali čitav niz A, B, C. Sela, koja
pred trideset godina ne uvedoše plinsku rasvjetu,
mogu dandanas mjesto petroleja uvesti električnu
rasvjetu mnogo lakše negoli gradovi, koji su se
silno istroši i za uvođenje plina. Japan je iznebuha
prešao s feudalnoga sustava na sustav kapitalistički,
koji se tamo razvio mnogo potpunije negoli u Ita-
liji, gdje je feudalizam pokopan još pred šest sto-
ljeća.

Tako je i s ruskim narodom. Velikim dijelom
on tek proviruje iz patrijarhalnoga života i odjed-
nom se nalazi u zapletenim društvenim prilikama,
radi kojih dolazi s licem u lice pred ista pitanja,
odnosno pred mnoga od onih pitanja, što tište dru-
ge evropske narode. Ona nepripravnost, koja bi
mu naoko morala biti vrlo nepovoljna, njemu je
naprotiv vrlo povoljna, jer on unosi u kapitalistič-
ko gospodarstvo nešto od one aktivne žilavosti i
volje, koju čovjek razvija još u patrijarhalno doba,
u prvotnim razdobljima ljudske povijesti. Obilježje
jednostavnih prvotnih društava jest, da svi, ili
skoro svi njihovi članovi imaju izvjesnu slobodu i

izvjesnu odgovornost, koja ih čini aktivnima. Oni moraju upotrijebiti svoju misao i svoju volju, da pokrenu mali stroj svojega društva; dočim sa prosvjetom, kako se društvo malo po malo dijeli u razrede i starješinstva, manjina monopolizira, da tako rečem, misli i volju cjeline. Ta manjina postaje ravnajućom misli i pokretnom voljom čitavoga društva, dok ostali ostaju tek nemoćnim orugjem nadašenosti i volje, koja je izvan njih. To odjeljivanje zadaća raste sve više, dok se vladajući razred, radi prevelike navike na zapovijedanje, ne iscrpi i ne izrodi, gotovo kao da se misao i volja, što je u njemu usredotočena, ishlapljuje. Razred, nad kojim vlada, postaje krotak i pokoran, dok sa svoje strane ne izgubi svaki smisao, da i što započne.

Jedno je od najdubljih zala zemalja sa starom prosvjetom, poput Francuske i Italije, hotimična tromost gomilâ, duboko mrtvilo pučanstva, koje kutri u svojoj bijedi, gleda u svoja koljena i ne diže oči da gleda, makar i najgore oluje izbijale, makar i najplamenije munje sijevale nebom. Hoće se ili strašnih šiba, ili koje prejako dražilo poput socijalizma, da ga prodrma. Rusija je naprotiv sretna, da ima pučanstvo, koje velikim djelom imade još svježiu žilavost divljih vremena, u kojima treba da je svaki čovjek radin, u kojima je radišnost domaća predaja. Ni kmetstvo, ni upravno nasilje nijesu mogli poništiti tu žilavost. Kmetstvo nije moglo, jer ono, nadasve u udaljenim ruskim predjelima, nije bilo drugo, već radni namet udaren na seoske zadruge, na patrijarha no ratarstvo. Za to se ljudska djelatna snaga, koja se ispoljavala u raznim oblicima toga življenja, nije smanjila, već povisila, jer je seljak ostao slobodnim gospodarom svoje volje i nije imao drugo misliti, nego da gospodaru namiri namet. Ni upravno nasilje nije mo-

glo poništiti tu žilavost, jer se ono u svakom vremenu bavilo gušenjem prevratnih misli i pobunjenih volja protiv Boga i protiv države; a, pošto seljak nema što prigovarati Bogu, niti što kuditi u državi, u čem mu je strašna vladina politika mogla naškoditi? Što se tiče voje, koja ne smjera da Boga ili vladare skida s prijestolja, već čedno nastoji da vadi žito ili gvoždje iz zemlje, ili da napravi brodivom kakvu rijeku, ruska vlada nije nikada ni mislila da je nadzire, ili zaustavlja. Rusko je zakonodavstvo za artele najslobodarskije na svijetu, jer ne postoji.

Jasno je dakle, da se rad barem jednoga dijela ruskoga naroda razvija u prilikama veće pravednosti nego i biva sa skoro svim radničkim razredima naših zemalja, jer član artela, koji uzimlje na sebe neki posao, ne mora puštati u preduzetnikove ruke dio odveć nerazmjernan sa poslom, što ga vrši. Na to bi morali misliti oni, koji se, gledajući na okrutnost ruskoga političkoga sustava i na grabežljivost državne blagajne, pitaju, kako takva zemlja može još uvijek postojati i kako se čini, ojačavati se. Zar su dakle pravda i krepost puste riječi? Ne! Uistinu postoji za države neka vrst nadoknade između krivice i zasluge, između pravednosti i nepravednosti njihova ustroja, po kojoj jedne mogu otkupiti druge. Katolička teorija, da se nekim dobrim dje'om može otkupiti čitav život, pun grijeha, da se griješna duša može spasiti jednim jedinim dobrim činom, naivno izražuje veliku socijološku istinu, da društvo, mučeno od mnogih nepravda i nepodopština, može naći utjehu i olakšicu u pravednosti, primijenjenoj na druga područja života. Društvo, koje se posvema temelji na nepravdi, raspada se vrlo brzo poput pramena canke magle pod sunčanim trcima. To je slučaj osvá-

jalačkih čopora. Naprotiv društvo s mnogo nepravda može čedno produljivati svoj život, ako te nepravde naknagjuje s drugim pravicama.

To bi trebalo držati na pameti, nadasve u Engleskoj, gdje rado vjeruju, da je sva Rusija gomila divljaštava, jer poznaju jedino njezinu hrpavu površinu nepravednosti i opaćina, a ne prodiru dublje u prostranu vedrinu one surove, polupatrijarhalne pravde, u kojoj snažno raste naraštaj, što će možda u budućnosti mnogo važiti. Na kraju kraja, i sama Engleska je postala velikom zemljom jedino za to, jer je sa uredbama sjajne pravednosti, kao što su joj političke ustanove, znala naknaditi strašne vremenom posvećene nepravde, kao što je uređenje njezinoga zemljišnoga posjeda.

III. Meduzina glava

Eto Moskve: prijestonice slavenskoga svijeta, božanskoga i ljudskoga grada, zrcala, u kojem se može vidjeti, kako otsijeva umanjena s'ika čitave Rusije. U noj se og'eda bogata zbirka nastranosti, koje se maštom još bolje razabiru, kada se promatraju umanjeni oblici ogromne zbilje, koja se u njoj kazuje. Ipak, konačni dojam u'ijeva strah. U Moskvi ima nešto, što plaši, a to je strahovita samoniklost, osebit izgled, što ga u njoj sve prima. Društveni elementi su oni isti, koji sačinjavaju i naše društvo, ali njihov sastav je tako različit, da u ukupnosti ima za nas nešto nakazno. Moskva ima nešto od jezive pojave Meduzine glave. Divna je to ženska glava, ali okrunjena kosom od zmija. Sve spojidbe raznih i odurnih naravi u jednu, s kojima se do sada ljudska zamisao u že'ji za užasima zadovoljila: meduze, himere, sirene, kentauri, zmajevi i sve grdesije priče i bajke igračke su suhe

mašte pred tom živom nakazom, rođjenom iz mješavine najsuprotnijih naravi, pred Moskvom.

1. *Mirabile monstrum.*

Za to je nemoguće promatrati Moskvu sa tatarskih zaravnjaka Kremlja, a da se u sebi ne osjeti neki neizvjesni strah i s'egjivanje krvi. Tu je svaka stvar izgubila svoj prirodni oblik. Velike rukotvornice imaju oblik manastira. Univerze su građene i uređene poput vojarna. Vjera je ogranak činovništva. Činovništvo je uvojničeno, podvrgnuto zaptu i obučeno u uniforme poput vojske. Jednostavni patrijarhalni kolektivizam se obnavlja i zapliće pod zaštitom najsilovitije uprave i najjubomornijega bogoštovlja. Posvuda se osjeća strašni napor, da se stvori nešto veliko, ali ne prirodno; da se silom sliju sve suprotnosti, voda i vatra, svjetlost i tama, mržnja i ljubav, ljepota i strahota. Nastrano je to orijaško djelo, što ga je preduzela da ga izvrši ruska uprava, koja je od dandanašnjih vlada možda najviše utopistična. Kakav li je njezin program! Jest, ona je rekla: U Rusiji će industrijski kapitalizam doprijeti do svoje najveće gospodarske snage, ali i na prijestolju svojih milijarada ostat će pred posljednjim od svojih činovnika bojažljiv poput djeteta. Jest; silne gomile radnika će se nagomilati po gradovima, ali će živjeti mirni poput volova u štali, nahranjeni loše, ali vogjeni na pašu, na rad i na konak od čuvara koji su oružani batinama. Rusija će imati književnost, umjetnost, znanost i filozofiju; ali će književnici, umjetnici, učenjaci i filozofi šutjeti, kada ja budem govorila u ime države ili crkve. Narod će umnožiti svoje artele i usavršiti svoj nagonski kolektivizam; ali ne će nikada tražiti da nauči slova; ne će nikada gle-

dati na slične napore zapadnjačkih naroda; ne će nikada dizati oči, da pogleda na one, koji mu zapovjedaju. Narodi, pasmine, podneblja, nastava, društveni položaj, ručno ili mirno zanimanje i običaji: sve će moći biti različito u narodâ, koji su meni podvrgnuti, ali svi će morati da vjeruju u istu vjeru i da vrše jednako bogoštovlje. Svi, muški i ženske, siromašni i bogati, davat će milijarde novaca, svoj rad i svoj život za sva preduzeća, koja budem ja htjela, za osvajačke ratove, za željeznice u divljoj Sibiriji, a da nikada ne zapitaju za razlog tom žrtvovanju.

Što može govoriti jadni socijolog pred takvim društvom? On može slobodno misliti, da je sve to orijaška glupost, što se stoljećima zgusnula i kojoj je odregjeno, da se prije ili kasnije razlije u strašni potop nesreća, ali tko može u takvim stvarima predvidjeti budućnost? Može li društvo u takvim prilikama živjeti? To je ono, što će kazati povijest, riješavajući poslije pitanja budućnosti kapitalizma najzanimljivije društveno pitanje naših dana. Ali ne može se bez osjećaja vrtoglavice misliti na strahotne moralne suprotnosti, kojima će takvo društvo biti izvrgnuto. Svi povijesni oblici morala, dobra i zla, kreposti i poroka, naći će se licem u lice u tako strašnoj borbi, kakve se možda nikada nije vidjelo. Na dnu ostaje predanost, nehaj, praznovjerna pobožnost seljaka, koji se izvinjava, kada ga zateku, gdje vara u trgovini, te često veli, da je siromašni nezalica; koji se pušta zavesti od svih gja-vojevih lukavština, opija se i počinja putene grijeh, pak plaćući moli od Boga oproštenje, da prvom prigodom opet padne u napast. Nešto poviše stoji otvorenija i smionija poročnost industrijskoga radnika, koji se opija, i bez grizodušja, odnosno s manje grizodušja zabavlja se sa ženskima, jer po

svršetku rada, koji drugi izvor s'asti ostaje jadnom parijsi stroja, ako ne alkohol i jeftina ljubav? Još podalje stoji malo građanstvo, ma'li privatni činovnici i nadasve niži razredi građanskoga i vojničkoga činovništva: slabo plaćeni parijske viših razreda, razdraženi bogatstvom onih, što su nad njima, puni zlih slutnja i zlovo'je, te plaho gledaju na zapad i misle na oporbe i prevrate. Onda dolazi malena manjina umnoga građanstva u dobrim gospodarskim i društvenim prilikama: odvjetnici, liječnici i visoki nepolitički činovnici, koji su obrazovani bolje od visokih razreda u čitavoj ostaloj Evropi. Njihove su navike gospodske, kao da su svi potekli iz starih plemićkih porodica; njihovo shvaćanje je opsežno i visoko, ali svi su ogorčeni radi strašnoga napora, kojem su se morali podvrći, radi vječite neizvjesnosti njihove sreće, koja je zavisna od slučaja. Pored njih je vrlo brojni i vrlo nesretni umni proletarijat; rulja umnih parijsa, koji umiru od gladi, koji padaju u sve veću bijedu, ili se dižu protiv vlasti. Napokon dolazi ugojeno građanstvo, sastavljeno od nekolicine prebogatih trgovaca i industrijalaca. Oni su skoro svi neuki, naduti, nastrani, izjedeni od sifi'isa i alkoholizma; nesposobni, da Beethovenovu glazbu razlikuju od Waldteufelove; kadri ur'ikati, kada u prvom gradskom pozorištu slušaju kakvu lijepu pjevačicu; pripravnici, da za sto rubalja prevare kakvoga trgovčića, prepuštenoga njihovoj sve-moći, i da daruju milijun za kakvu bolnicu; željni plemićkih naslova i odličja; puni međjusobnoga prezira, ne poštujući jedan drugoga nego tek obzirom na posjedovane milijune. Oko njih je svećenstvo, koje je bar u nižim razredima tako nečista života, da ga puk, prem vrlo pobožan, pogagja nadimcima, sramotnijim od onih, koje nadijeva porezarima. I napokon javna uprava, prava o l l a p o t r i d a v r-

linâ i porokâ, veličine i bijede, sastavljena od divnih umnika i podlih neljudi; pristupna mitu; iznutra potpuno razderana od strašnih borba izmeđju činovnika, u kojima častohleplje budi kanibalske nagone. Uprava, koja je, uza svu sporost i nečuveno rasipanje, sposobna za velika dje'la i za strašne okrutnosti. I sve to usred društva, koje je nevjerovatna mješavina slavenskih sklonosti, tatarskih predaja, bizantskih utjecaja, prědanosti, žilavosti, izrogjenja, veličajnih i pometenih vidika i neronske okrutnosti.

Takva je, nejasna i zgusnuta, kao uspomena na čitavu godinu dana, koja mi se u ciglom hipu opet vraća, slika silne zbilje što je Moskva u duši budi. I danas mi je pos'ije dvije godine dana u dnu očnoga živca, na stanicama vidnih središta, otisnuta sitna slika moskovskih ulica; skoro bih rekao sintetična i simbolska slika *ulice*, moskovske *uzor ulice*. To je dugi, dugi put izmeđju kuća, prepun svijeta, seljaka, radnika, trgovaca, svećenika, vojnika, gja-ka, bankira, plemića, liječnika, žena i djece, što dolaze i odlaze, što trče naprijed i natrag; a u dnu, usred puta stoji ravan i nepomičan, sa sabljom okrenuta balčaka o prekoramenici, oružnik, općenita, svemoćna i svuda prisutna moć, ravnateljica i upraviteljica toga čudnoga i veličajnoga društva. Taj oružnik nije dobroćudni i jednostavni veliki meštar gradskoğa redarstva poput engleskoga *pollicemana*, već živi znamen bezmjerne bezlične vlasti, koja neodgovorno vlada nad toliko milijuna ljudi; znamen one uprave, što ih sili, da neuki, poput vojnika u vojarni i poput kalugjera u manastiru, rade na veličanstvenom pos'u, a da sama ne predvi-gja i ne pozna njegovu konačnu svrhu.

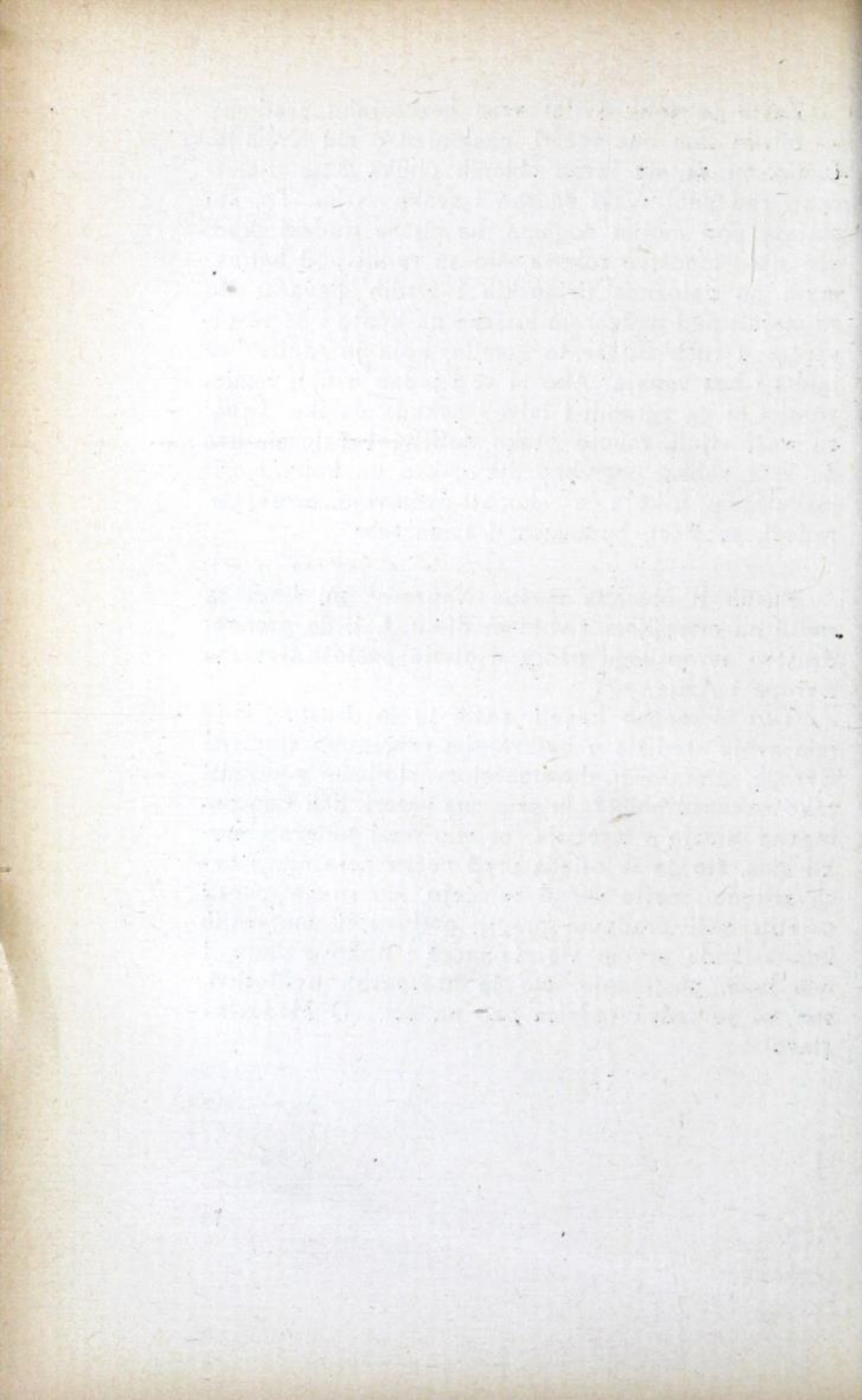
2. Zadnji zbogom Moskvi

O Meduzina glavo! One posljednje večeri, kada sam pri kraju maja 1895. pošao, da još jednom pro-matram Moskvu sa zaravanka Kremlja, kako si mi se pričinila strahovito tajanstvenom! Noć je prodi-rala, a u njoj je si'na gragja Krem'ja b'vala golemom, crnom i bestjelesnom sjenom; činila se prikazom tatarske vlasti, koja o zapadanju sunca ustaje iz groba, da s visine uzmogne *hanter* (posjećivati) mjesta svojega najsretnijega opstanka. Spr'jeda, koliko se grad raspružio, šareni crkveni minarići još su se sjajili o posljednjim sunčanim tracima, s veseljem, koje ne zna za neizmjernu žalost stvari, što se skupila u toj gomili kuća i ljudskih stvorova. Iz daleka je žamorila Moskva žamorom mora izmorenoga u oluji, koja se smiruje. Kakav je to prizor! Ipak sam ga prviput u svom životu osjetio, da se nalazim pred nečim veličanstvenim i neizmjernim, a da se ne mogu u sebi oduševiti. Osjećah se smućen i leden. Bijaše to Meduzina glava, koja se pojavljuje u sutonskoj b'jedoći čistoga neba. Pred društvenim oblikom, koji je nama posve tugj, koji je veličanstveno zamišljen i proveden okrutnom žilavošću; pred društvenim oblikom, koji je živo oprovrgnuće svega onoga, što se nama čini najdragocjenijim društvenim moralnim dobrom prosvjete, a koji je oživotvoren od ljudi iste krvi kao i mi, nemoguće je neosjetiti tjeskobnu smetenost. Što nam je stalo, ako Kinezi niječu ono, što sačinjava samu bit našega društvenoga i moralnoga života? To su ljudi druge boje, druge pasmine i druge povijesti. Ne tiče nas se njihov prezir; ali gledati, kako iste stvari niječu ljudi naše boje i pasmine, koji žive od iste umne prosvjete kao i mi, to je strašna sumnja.

Zašto se tolik svijet vrza beskrajnim gradom? — mislio sam one večeri, naslonjen o zid Krem'ja. Činilo mi se, da izvan običnih oblika naše djelatnosti rad gubi svaki smisao i svaku svrhu. To, što stajao pod mojim nogama, ne bijaše ljudski grad, već silno mnoštvo robova, što su radili pod batinama i po nalogima tirjanskih i tvrdih glavara; što su stajali pod nadzorom kozaka na konju i sa revolverom u ruci. Bijaše to gomila, koja je radila bez jauka i bez vapaja. Ako bi se i jedan u njoj bunio, vojnici bi ga zgrabili i odve'li nekuda daleko. Drugi su nastavljali radotv tako šutljivi i žalosni, kao da vrše veliko pogrebno djelo, kao da kopaju orijsku jamu, u koju će zakopati domovinu, prosvjetu, radost, prošlost, budućnost i same sebe.

Pustih li obmana mašte. Naprotiv oni ljudi su radili na orijskom životnom djelu, t. j. da prenesu društvo evropskoga uzora u divlje pustoši sjeverne Evrope i Azije.

Tko bi mogao kazati, zašto je to društvo, koje ima svoje središte u beskrajnim ravnicama sjeverne Evrope, moralo u devetnaestom stoljeću poprimiti tako nakazan oblik? Ja sam one večeri, dok sam polagano silazio s Kremlja, osjetio onaj nutarnji mukli glas, što ga se osjeća pred nečim nejasnim i neshvatljivim; nešto slično osjećaju, što su ga morali osjetiti naši pradavni pregji, prebivaoci unutarnjih kopna, kada prvom vijčeše more i njihove oluje. I one noći, posljednje, što je prospavah u Moskvi, san mi je jedva jedvice pao na oči. O Meduzina glavol

TREĆI SPOL

1. *Legija svete Uršule*

U svim krajevima prosvijećenoga svijeta i muški i ženske po vlastitom iskustvu znaju, da zbog zapletenih, osobito gospodarskih razloga, koji mnoge sile da se prilagode bezženstvu, svakim danom biva teže ženiti se. Po tom je lako unaprijed pretpostaviti, da brojna bezženstva i neudaje moraju znatno utjecati na cijelo društvo, te da utjecaj neudaja mora biti kudikamo veći negoli utjecaj bezženstva. Bezženstvo, premda unapregjuje izvjesne psihološke osebine, ne mijenja mnogo svu muškarčevu ličnost, jer ne pretpostavlja čistoću. Ono si i muškarca, da se odveć često druži sa sitničarkama ljubavi, ili da se upušta u nestalne preljubničke pustolovine, ali ne ukida sasvim jednu od dviju osnovnih životnih funkcija. Ženskoj pak neudaja često (bilo bi odveć naivno kazati uvijek) naniće čistoću i skoro je uvijek lišava materinstva, zadaće, za koju je žena i dušom i tijelom stvorena. Takav osobiti uvjet života mora iz temelja mijenjati žensku psihologiju, te veliki broj takvih žena, koje žive u društvu, mora vršiti znatan i osbit utjecaj.

* Ova studija je izašla kao članak u *Revue de Revues* od 1. januara 1895. Sada je preštampana s nekim dodacima.

Od svih evropskih zemalja najpodesnija je za proučavanje te osobite pojave savremenoga života Engleska, gdje je broj neudatih ženskih, *spinters*, osobito u imućnom i srednjem građanstvu prevelik. Skoro se u svakoj porodici nagje jedna, dvije ili tri, jer se rijetko sve djevojke iz iste porodice udaju. Sve ostarjele engleske gospogjice sačinjavaju strašnu vojsku, moćni i nastrani društveni razred, čije je djelovanje dostojno proučavanja.

Razni su uzroci, zbog kojih u Engleskoj ta legija svete Uršule raste u nedogled, ali glavni je iseljivanje. Cvijet muške mladosti ide u naseobine, u Ameriku, Australiju i Afriku; ostavljajući kod kuće ženske, koje znatno pretežu nad muškarcima, po čem je dio njih osugjen na neudaju. Ali neudaja se, kada za velik broj ženskih postaje zajedničkim životnim uvjetom, pretvara u veliko društveno pitanje. Ako se mali broj neudatih mora prilagoditi neugodnoj sudbini da lagano vene u kutiću očinskoga doma, velik broj njih prelazi u otpor, i, postajući nekom silom, one su voljne i skoro prisiljene da se brinu za svoju sreću. Za manji, siromašni dio njih glavnu ulogu igra gospodarsko pitanje hljeba, a za drugi, bogati dio radi se o moralnom pitanju, da ne zakržlja u neradu.

2. Rat izmegju muških i ženskih

Jedna je od najčudnovatijih pojava engleskoga života prodiranje ženskih u velikom i gustom broju u područja, na kojima je muškarac radio bez takmaca, naime u zanate, trgovinu, umjetnost i znanost. Engleska žena sve više proširuje granice onoga uskoga carstva ljepote, dražesti i ljubavi, nad kojima se zadovoljavala da vlada od prvih početaka prosvjete do pred još malo godina. Jednoga dana sam u Londonu u prijateljskom društvu raspravljao o Lom-

brosovimi mislima glede žena i glede umnih razlika spolova. Nekoji su, niječući, da te razlike u zbilji postoje, navodi i primjere tolikih engleskih žena, koje se u skoro svim granama ljudske djelatnosti sretno takme sa muškima. Pošto je rasprava predugo trajala, a da naravno nije ni u jednom raspravljaju promijenila mišljenje, ja sam htio da prekinem povikom: „Ali ono nijesu ženske; one su treći spol!“ Isprva sam mislio, da sam rekao jednu od onih duhovitosti, s kojima nastojimo, da se izvučemo iz teške i dosadne prepirke; ali kasnije, misleći bolje o cijeloj stvari i ako sam postepeno imao sve više prilike poznati sve to veći broj onakvoga ženskinja, uvjerih se, da je *bon mot*, što mi je izletio u žaru prepirke, možda izražavao psihološku i fiziološku istinu od izvjesne važnosti. Neudaja, ukinuće ljubavi i materinstva, na mnogo načina bez sumnje mijenja i iznakaži žensku ličnost, jer je ženska, koja nije ni supruga ni majka, nesavršena. S druge strane, to ukinuće ljubavi i materinstva može ojačati ličnost, omogućujući pretjerane razvijenosti i djelomične hipertrofije, koja barem donekle naknagjuje druge nesavršenosti, košto oštrina opipa i sluha u slijepca naknagjuje pomanjkanje vida. Zadatak rasplogjivanja zahtjeva i od muškaraca i od ženske velik potrošak fizičke i psihičke žilavosti, ali više od žene, u čijoj se i sa čijom se suštinom stvara novo biće. Kada se dijete rodi, žena ga najprije mora hraniti materijom vlastitoga organizma, pak ga štititi, te dugo raditi i trpiti zbog njega. Odbije li se taj potrošak žilavosti, onda će ta nemala glavnica snage ostati na posvemašnje ženino raspolaganje, da s s njom posluži u svoje lične svrhe. Ona ne će sudjelovati u onoj fiziološkoj besmrtnosti, koju Weissman pripisuje rasplodnoj stanici; u njoj će neko ljudsko pleme, lomeći se i uništavajući se za uvijek, naći svoj kraj, a i

ukinuće ljubavi i materinstva postaviti će joj na raspolaganje svu njezinu ličnu snagu. „Djevičanski zavjeti i navike — piše M. Guyau — i samostanski život dobili su ovih dana u Renanu neočekivanoga branitelja. Istina je, da je njegova misao ipak posve različita od misli kršćanske. On slavi čistoću, ali na temu ju čistih fizioloških indukcija, smatrajući je jednostavnim sredstvom, da se poveća umna djelatnost i da se umnoži mozgovna žilavost. On pretpostavlja neku vrst sukobljivanja između čitavoga umnoga razvoja i ljubavne plodnosti. Pravi mudrac bi morao usredsrediti sve svoje sile u mozak, te voljeti samo apstrakcije i himeričke oblike. Tim prenosom svih životnih sila u glavu, njegov će se razum razviti poput dvostrukoga cvijeta, čija nakazna ljepota, posljedica preobraženja prašnika u latice, sastoji od neplodnosti.“)

Istina je, neki su poricali, da ta tvrdnja, koju su Rénan i drugi iznijeli glede muških, vrijedi i za ženske, jer tvrde da ljubav, koja slabi muški um, unapregjuje žensku darovitost. „Djevica — rekoše braća Goncourt — nije stvorila nikakvo veliko djelo“. Nije ovdje mjesto, da se uzme u pretres taj aforizam; ali, makar bilo i istinito, da se ženski stvaralački um u djevičanstvu ojalovljuje, djevičanstvo ipak u životnoj borbi pretpostavlja važan zbrojnik. Sve djevojke iz srednjega građanstva, koje se zbog neudaje moraju uzdržavati vlastitim radom, nijesu dužne pisati „Božansku komediju“ ili „Kritiku čistoga razuma“. Dosta je, da odgovaraju svojem zvanju. Suponira li se ta čednija potreba, onda je malo koji uvjet za žensku povoljniji od neudaje. Neudata ženska, lišena obvezâ prema drugim bi-

* Guyau: L'irreligion de l'avenir, Paris, 1889. strana 257.

ćima, nema nego da misli, kako će odoliti borbama, u koje se zaplela, usregjujući sve svoje tjelesne i duševne sile u posao, a da je ne poništaju potrošak organizma radi materinstva, ni burne ljubavne strasti, ni nemirne obiteljske brige. Koliko se ona više otimlje dužnostima svojega spola, toliko više raste njezina radna ustrajnost. Pošto je život borba, nek se doda još, da djevica razvija u toj borbi upornost i nemilosrdnost, kako i mnogi muškarac ne bi bio kadar, jer utjecaj materinstva ne ublažuje prirođenu žensku sebičnost. Pače ono neodregjeno stanje razdraženosti i boli, koje ide uporedo sa prekodobnim djevičanstvom, zaoštruje poput svakoga protuprirodnoga stanja surove i opake nagone, koji su usred tvrdokornih borba dragocjeno oružje.

Sve o sve, ta ljudska bića vrlo dobro uspijevaju u društvenoj borbi, jer psihološki ta bića nijesu više prave ženske, budući da je u njima ukinut osnovni zadatak ženskoga života, već sastavljaju treći neutralni spol. Zamahom mašte i preskačući tri četvrtine silnoga bezdana, koji dijeli čovjeka od vrlo jednostavne i zadrijemale prvotne *amoeba*, mogao bi se taj ženski razred prisposobiti pčelama radnicama, kojima su se spolni udovi izsušili, te su uslijed svoje neplodnosti radišne, razborite, srčane i u mnogo čem više od mužjaka. I njihova nadmoć je u jalovosti. Tako i u ljudskom rodu te ženske, koje nijesu ni supruge, ni majke, koje stvarljaju novi spol, stiču svojom neplodnošću nadmoć i nad pravim ženama i nad muškarcima, te unose u životnu borbu zbroj sila, manji ako hoćete po apsolutnoj količini, ali više gust, koji im osigurava sjajne pobjede. Pitajte engleske trgovce i industrijalce, kod kojih su namještene *spinsters*, usigjelice, i svi, odnosno svi će vam kazati, da su s njima zadovoljniji negoli s muškarcima, jer su revnije,

urednije i manje rastresene. Napokon, kada se u životu punom borbe mora udovoljavati jednoj potrebi manje, to je korist, bez obzira na konačne posljedice te suzdržljivosti. Uzmite čovjeka, koji bi mogao živjeti bez hrane. Zar mu u tom ne bi bila mogućnost uspjeha? Potrebu hrane zamijenite sa genetičkom potrebom, pa eto slučaja trećega spola.

3. Političke amazonke

Isto tako, ako je engleska žena postala strastvenom političarkom, tomu su velikim dijelom doprinijele *spinsters*. Poznato je, da obe velike političke vojske u Engleskoj, konzervativci i liberalci, broje u svojim redovima po bataljun amazonaka. Na konzervativnoj strani je *Primrose League*, a na liberalnoj *Womens Liberal Federation*. Oba društva imaju samo ženske članove. Njihova djelatnost i utjecaj su znatni i u izborno i u mirno doba. Bez sumnje, ta je strast žena za politiku samo do neke mjere posljedica veće obrazovanosti engleskih žena. Mislite li vi, da bi ta društva bila tako rasprostranjena i radina, kada bi sve ili skoro sve engleske žene imale muža i porodicu? U napomenutim društvima imade i gospogja i majki, koje gdjekada obnašaju više časti, ali skoro sve službe, za koje se hoće više vremena, samoprijevara i rada, vrše gospodjice. Tako je barem u *Womens Liberal Federation*, koju sam mogao bolje proučiti; ali sigurno je i *Primrose League* u tom slična svojoj takmačici. To se uostalom dade lako razjasniti, jer u zemlji, gdje je besposlenost možda najrjegji porok, bogate *spinters*, koje bogastvo oslobagja od društvenoga radnoga danku, a neudaja od obiteljskih *corvées*^{*)}, ipak moraju potražiti kakav

*) mučna rabota.

duševni rad. U toj potražbi se svaka ravna po svojem ukusu. Jedne se posvećuju vjeri, umjetnosti i književosti, a druge pak izabiru politiku. Neudata ženska nije više žena u posvemašnjem i pravom smislu riječi. Ona pripada srednjem spolu, u kojem se fizički i moralno gube mnoge ženske osobine, da se i vladanjem i ukusom približi muškom tipu. Odatle potječe *spinster*-sko povagjanje za muškima, koje svakojako nastoji približiti se drugom spolu. Koji je rad više prirođen muškarcu nego politika? Za to mnoge *spinsters* nalaze gole prostorije za *meetings* ljepšima od najraskošnijih dvorana i burne izborne skupštine ugodnijima od prijateljskih *causeries* na *five o' clock tea*. Njihova djelatnost je u ostalom dandanas to veća, što je njihova politička strast manje sebična. One, barem za najbližu budućnost, ne mogu imati izvjesnih političkih častoh'epnja. One se dakle bacaju na politiku iz puke strasti, bezazleno i sasvim bez potajnih ciljeva, sa svim oduševljenjem iskrenosti i potrebe, da rade za sam rad.

Ali to stanje ne će dugo potrajati. Ako su se te političarke u početku zadovoljavale podređenom ulogom propagandistica, sada im se hoće nešto drugo; jer boriti se, a ne sudjelovati u diobi p'ijena, to je nešto, što nadilazi redovnu snagu ljudske samozataje. Dandanas engleske žene uistinu potražuju politička prava. Hoće li im uspjeti? Mislím, da hoće, jer u toj propagandi za žensko pravo glasa sudjeluju pored bogatih *spinters*, političkih di'etantica, i neizmjerni broj na rad osugjenih *spinters*, koje imaju da poput muškaraca paze na svoja prava. Poput muškaraca one poznaju život i poslove. One ne shvaćaju, niti i jedan razuman čovjek shvaća, zašto moraju živjeti pod političkim skrbništvom drugoga spola. Pred njima padaju svi zastarjeli razlozi protiv da-

vanja političkih prava ženama. I posto se sa njihove strane razabire ozbiljni glas razbora, pokret se diže, raste i približuje se pobjedi. Kako se vidi, taj pokret nema svoj početak u isticanju apstraktnoga načela pravde, već nastaje izravno iz velike ženske krize, koja osugnjuje toliko žena na neudaju. Za to će ta kriza, jedna od najvećih, što ju je žena u svojoj povijesti preturila, možda označiti početak jednoga od najvećih društvenih i političkih prevrata u međjusobnom odnosu dvaju spolova.

4. Obožavanje životinja

Do sada smo proučavali preokrete, što ih takva gomi a neudatih ženskih proizvodi u samom ženskom svijetu. Sada treba ispitati njihov kudikamo veći utjecaj na čitavo društvo. Ukinuće ljubavi i materinstva pomiče, tako rekući, središte svih ženskih čuvstava, a ta donekle nepravilna emotivnost se kasnije u većoj ili manjoj mjeri hvata čitavoga društva.

Psihološka čudnovatost engleskoga društva, koja se velikim dijelom ima pripisati *spinsterskom* moralnom utjecaju, jest obožavanje životinja. Koje li sreće biti mačkom ili psetom u dobroj engleskoj obitelji! Engleska je obećana zemlja za životinje. Psi, mačke, konji i majmuni zaštićeni su punom brigom zakona, običaja i društva prijatelja životinja, kojem je na čelu kao vrhovna svećenica kraljica Viktorija. To društvo štiti životinjsku put jednakom samilošću od udaraca okrutnoga kirijaša i šapâ zločeste djace, kao od noža fizijolooga-parača, koji u njihovoj utrobi traži tajne ljudskoga zdravlja. Fizijolog paračspada u najveće parijske engleskoga društva. Društvo ga gleda sa jednakom sumnjičavom zlovoljom, kojom je srednji vijek susretao alkimistu. On mora, ako želi otvoriti radionicu, steći posebnu dozvolu.

koju ne postizava uvijek, ili je postizava uz prosvjede i grdnje, što ih na nj iz punih rukava siplje gomila bijesnih zoofila. Samo da spase kožu kakvoga pseta, ne žacaju se huliti i imena najvećih učenjaka, koji rade u korist čovječanstva. Ja sam na pr. imao prilike vidjeti na uglovima nekih glavnih londonskih ulica smiješne prosvjedne prog'ase protiv zavoda za pasju bjesnoću, koji se imao podignuti u Chelsei. Na tim oglasima je ime Pasterovo bilo obasuto najgorim pogrđama.

U jednom prog'asu je stajalo: „U Londonu hoće da podignu jednu od onih strahotnih kuća, gdje se isprazna i okrutna znanost naslagjuje i zabavlja mučenjem nevinih životinja, božjih stvorova, koji znaju trpjeti.“ U drugom oglasu: „Koji će čestit čovjek u toj četvrti moći mirno počivati u svojem krevetu, kada ga u noći bude mučila misao, da blizu njega nedužna božja stvorenja trpe najokrutnije muke, što im ih sprema ljudska ruka u ime lude i nadute znanosti?“

Psi bi mogli imati o Engleskoj isti pojam kao ustavni demokrati, naime smatrati je idealnom zemljom slobode, jer njihove slobodne njuške mogu mirisati vjetar u potpunoj sigurnosti od svakoga ropstva brnjice. Ima godinâ, da se bilo pokušalo podvrći njihove slobodne njuške tankoj i podloj čeličnoj mreži, ali je došlo tako mnogo i tako visokih, ne pasjih, već ljudskih ,prosvjeda, da je trebalo napustiti tu namjeru. Napokon treba biti na oprezu i ne udarati po londonskim ulicama nikakvu životinju, jer će se skoro uvijek kakav *policeman* ili član zoofilskoga društva požuriti, da vas prijavi, a sudac će vam odrapiti 10 do 20 šilinga globe, ne računajući u to riječi, s kojima će Vas na kraju ukoriti. U Engleskoj je jednom riječju bolje biti pas nego siromah, jer je društveni i zakonski položaj domaće

životinje bez sumnje bolji negoli položaj kakvoga nesretnoga radnika od niskoga i prezrenoga zanata.

Ta se smiješna osećajnost tako ozbiljnoga naroda prema životinjama razjašnjuje velikim dijelom sa *spinsterskim* utjecajem i njihovom nepravilnom emotivnošću. Ostarjele gospogjice jako vole životinje, jer s tom ljubavlju djelomično udovoljuju materinskom nagonu. Kod žene, koja uvijek osjeća potrebu da voli i zaštićuje slabašna bića, psić ili mačkica zauzimaju djetetovo mjesto. I u Tazmaniji, gdje je ubijanje djece urogjenicima vrijedilo za društvenu dužnost, žene, kojima bi ubili mališe, tješile su se odgajanjem psetanaca. Stara djevica, koja se kinji, jer njezin pas nije u jutru jeo, ili zove živinara do uzglavlja svoje bolesne životinje, nije drugo već karikatura matere. Čudne prilike društvenoga života mogle su u njoj slomiti fizički nagon spola, ali se najdublje duševne potrebe nijesu u njoj promijenile, već prignjene, izopačene i isprevrnute još uvijek traže nekakvo skrajno udovoljenje. U ženi se može sve uništiti, ali se ne može uništiti majka. Materinstvo će i iz fiziološke jalovosti izmisliti u uzvišenom ili smiješnom obliku, u velikim dobrotvornim pregaranjima ili u odurnim nježnostima prema najg'up'jim životinjama ovoга svijeta. Pretpostavite sada, da se te matore gospogjice udruže i stvore legije brojnije od legije svete Uršule, pak ćete odmah shvatiti, kako one sve zajedno mogu osnivati, širiti i uzdržavati obožavanje životinja. One su u svim filozoičkim pokretima u prvim redovima, da potiču mlitavce, da od skeptika izmame licumjerno pristajanje, da podbodu sentimentalce, koji se plaše tugjega ruga. One će u svakom času s govorima i primjerima ulijevati misao o poštivanju životinja; te uvijek i svagdje, izravno i neizravno zagovarati životinje. Uostalom im je i

tom slučaju, osobito u Engleskoj, pobjeda bila zajamčena, jer se Engleza, uslijed idealizma prirogjenoga duši germanske pasmine, lakše primaju bolećive propagande negoli drugih naroda. Istina je, da se taj idealizam vrlo često gubi u bijesnom ludilu životne borbe; ali se ipak od časa do časa opet pojavljuje kao da hoće naglasiti svoje pravo na buduću, potpunu i posvećenu prevlast nad cijelim engleskim društvom i preko njega nad čitavim svijetom. Pojavljuje se sada u ovom, sada u onom obliku: u pjesmi neobuzdanoga idealiste poput Shelleya, ili u kakvom od onih velikih pokreta, koji su iz čuvstvenih razloga engleske osebine. Tako jedan te isti narod može sjeći divljake u Africi i štititi pse u Engleskoj. To je strašno i bolno protuslovlje, ali samo bi površni podrugović mogao da se sprda s moralom savremenoga čovjeka, koji i u današnjem paklu s tim protuslovljem potvrđuje svoja prava na sutrašnji raj.

5. Uhagjanje preljubnih parova

Drugi *spinster*-ski utjecaj sastoji se u umnažanju one *pruderie*, koja, kako smo ustanovili, niče iz erotičkoga idealizma germanske pasmine. Položaj sijeđe djevice prema ljubavnim stvarima je u istinu tako osobit, da dovodi i muške i ženske u veću neprikladnost, negoli prisustvo djevojke. Pred djevojkom se još može uživati izvjesna sloboda u pretpostavci, da ona ne shvaća; ali ta pretpostavka nema smisla pred ženskom od četrdeset ili pedeset godina. Za to, da se dvije osobe uzmognu bez stigjenja razgovarati, treba ili da je objema ljubav poznata, ili da je objema nepoznata. (Tako se i djevojke, kada među sobom razgovaraju o velikoj tajni, jednako malo stide kao i udate žene). Dočim između osobe, koja je u ljubav

upućena, i osobe, koja nije upućena, eto odmah stida. Nadalje, iz naravne ljudske sk' onosti, čovjek se uvijek pravi da prezire ono, što nije mogao postići. Za to ženska, kojoj je ljubav ostala nepoznata, ima de protiv nje neki nagonski užas, vrlo sličan zavisti, te prosvjeduje protiv knjiga, govora, teorija i običaja koji daju ljubavi važnost kao najdubljem i najljupkijem životnom elementu.

Ako je ta *pruderie* pomiješana zavišću, zavist je takogjer onaj osjećaj, koji goni neke *spinsters*, da budu uhode u službi idealne čistoće običajâ. Vidjeli smo, da je zavist osjećaj, koji u komešanju spolne strasti vrlo lako nastaje i u najplemenitijoj duši. Vidjeli smo, da i onaj čovjek, koji se je iz duševne plemenitosti odrekao niskih i izopačenih naslada toga nagona, osjeća bolnu zavist pred nižim od sebe, koji ih uživa. On ga prezire, ali je taj prezir u tom slučaju kao i u mnogim drugim slučajevima tek prikriven oblik zavisti; on ga progoni, obmanjujući se da suzbija porok; ali zapravo on vrši neizravnu i nesvijesnu osvetu. Po tom su *spinsters* uvijek revne u svim krstaškim vojnama protiv bluda; pače bi nekoji njihovi klubovi htjeli očistiti londonske ulice od izgubljenih ženskih, koje su stalno po njima. Takav je *Pioneer club*, koji većim dijelom sastavljaju omtorjele djevojke.

Koji put pak mržnja protiv spolnih grijeha poprima manje uzvišene i manje simpatične oblike. Imade u Londonu starih djevojaka iz bogatih kuća, koje se bez nagrade, jedino iz strasti da vode rat protiv poroka, stavljaju u službu onih privatnih doušničkih agencija, s kojima se s' uže muževi ili supruge kada žele imati zakonski valjane dokaze, da pred sudom za rastavu braka dokažu preljub bračnoga druga. Bijesna usigjelica slijedit će zaljubljeni par

po ulicama, u gostione, željeznice i svratišta, te će bilježiti podatke, dok joj se ne budu činili dovoljnima da pred sudom svojim dokazima potkrijepljenim svjedočanstvom, ustanovi njegovu i njezinu krivnju. Ona se u tom neharnom poslu obmanjuje da se trudi za ideal društvene čistoće, dočim ona samo traži udovoljenje nesvijesnoj osveti, bijesneći protiv žene koja se, na očigled mnogih na suzdržljivost osugjenih ženskih i isključenih od zakonitih uživanja, ne zadovoljuje zakonitom ljubavlju, već tjera svoju drzovitu pohlepu za nasladama do ljubavnih pustolovina.

6. Svjetovno kalugjerstvo

Dovle smo vidjeli hrgjavu stranu usigjelice sa svim umještinama i neprirodnostima, koje s njih prelaze na društvo, ali te robinje vječne neudaje znaju pružati i uslugâ društvu, koje ih je lišilo najdubljih životnih naslada.

Poznato je, da je Engleska zemlja, u kojoj su se dobrotvorna poduzeća orijaški razvila. Nema para raznoličnosti tamošnjih ustanova, savršenosti udruženja i bezgraničnosti bogastva, koje je prepušteno javnoj dobrotvornosti. Ta veličina je to više vrijedna udivljenja što engleskom javnom dobrotvornošću ne ravna tako staro i rašireno tijelo, kao što je katolička crkva. Dok anglikanska crkva ne pozna ništa slično onoj uzvišenoj dobrotvornoj službi, što je vrši katolička crkva, otpadničke sekte su odviše male i odviše brojne, a da bi na svojim sitnom i krhkom temelju mogle uzdržati tako orijašku građevinu.

Uza sve to se dobrotvornost čudesno razvila zaslugom starih djevoja iz bogatijih razreda, koje sačinjavaju brojno i radišno osoblje milosrgja. Duša skoro svih tih poduzeća, zamišljenih, uređenih i

vogjenih od privatnikâ, jesu stare gospogjice. Često je zamisao potekla od njih; uvijek one vode blago djelo; traže novac; rade mjesto muškaraca, čija čuvena imena izlaze u prospektima upravnoga vijeca, ali oni su tek uresni kipovi u gotovoj zgradi. Usigjeliće sudjeluju u svim propagandama u korist kojega nesretnoga razreda, te su mu oduševljeni apostoli. Dobrovoljno se unovačuju u sve bolećive krstaške vojne, na koje se Engleska od časa do časa daje, da osvoji kakvu začaranu kulu u nezimjernom carstvu sanja. Polaze u krstašku vojnu za ukinuće ropstva, za preuređenje ludnica i *workhouses*. Unovačuju se kao dobrovoljke i često postaju žarkim i neumornim vogjama, sretne u svojem pregaranju prema pravim ili umišljenim nesretnicima za koje rade. Koji put su slične Don Kihotima, a koji put velikim sveticama iz povijesti, a i uvijek su simpatične i dostojne, ako ne udivljenja, a to poštovanja. Tako uslijed čudnoga razvoja događaja, vidjamo, kako se pred našim očima bez utjecaja vjerskih misli i osjećaja stvara ono dobrotvorno neudato ženstvo, koje do sada bijaše monopol kršćanstva. Engleska je puna ka'udjerica, koje vrše upravo istu zadaću, kao časne sestre svetoga Vinka Paulskoga, a da nijesu položile zavjeta, ni prestale živjeti u društvu. U tom je praktična važnost trećega spola. Savremenom društvu treba brojno tijelo bolničara, da sabiru po bojnom polju one, koji su ostali ranjeni u borbi za opstanak. U zadnje vrijeme se mnogo raspravljalo o dobrotvornosti i o njezinim učincima. Dokazalo se, da se ona uopće vodi dosta glupo i da na kraju kraja pogoduje sreći slabića na štetu jačih. To je istina, ali odatle se ne zaključuje ništa, jer je dobrotvornost, ma koliko bila slijepa, dandanas organička nužda društva, koje dnevnicе stvara previše žrtava, a

da ih sve uzmogne prepustiti njihovoj bijedi. Da se od jednom dobrotvornost ukine, čovječanstvo bi se možda kao bijološka vrst popravilo; ali društvo bi u svojem sadašnjem uregjenju oslabilo, jer bi sve one boli, koje bi ostale bez pomoći, postale duljim odmicanjem vremena unutar njegova ustroja jakim razornim silama. Društvu je dakle nuždan Crveni Križ. Da se taj veliki zadatak uzmogne izvršiti, postoji u ljudskom duhu neka silna snaga, a to je ženska samilost, ženska potreba, da pomaže i štiti slabe. To je, kako je dokazao Lombroso, posljedak i skoro odsjev materinskih osjećaja. Ali, kada je žena mati, ta se njezina potreba za zaštićivanjem slaboga udovoljuje nad vlastitom djecom. Dakle, da se žena posveti nesretnicima, treba da ona bude jalova, da je njezino materinstvo slomljeno i nekako poništeno. Da se žena pretvori u bolničarku društvenih zala, treba slomiti u njoj materinstvo i prisiliti je da se odreče ljubavi. Teški je to pothvat, koji je dosada na zapadu bila preuzela na sebe katolička crkva. Katoličanstvo je znalo s onom finom praktičnom psihologijom, koja pretstavlja njegovu moć, i izrabljujući mistička nagnuća, gospodarsku bijedu i ljubavna razočaranja mnogih mladih žena, obrazovati vojsku kalugjerica, koje se odriču svijeta i ljubavi, da postanu društvene bolničarke. Na taj način katoličanstvo daje savremenom svijetu ono društvo dobrotvornih djevoja, koje ne bijaše poznato klasičnoj starini, te nalazi u njima nužnu snagu, da još i dandanas vrijedi kao jedna od najvećih moralnih sila na svijetu, uza sve svoje opetovane, umne i političke poraze.

Svega toga u Engleskoj više nema. Beskorisno je prinugjivanje, kao što su suvišni vjersko novačenje i vojnički zapt. Čovjekoljubivi ženski celibat se stvara dobrovoljno, bez ičijega izravnoga pritiska. Ne

treba djevičanskih zavjeta, ni manastirskih zatvora, da se u usigjelicama ugasi že'ja za ljubavnim i obiteljskim radostima. Nemogućnost pada je u ovom, kao i u svim drugim slučajevima, najbo'ji stup, o koji se krepcost drži. Pošto je tako osiguran prvi uvjet društvenoga milosrgja, t. j. ukinuće materinstva, te vestalke i dobrovoljne kalugjerice mogu živjeti međju ljudima, a da ne zatvaraju oči na poglede i glasove svijeta. One ostaju vjerne svojoj zadaći, jer joj ne mogu izbjegnuti, sačinjavajući svjetovno i slobodno kalugjerstvo, kakvom još nema primjera u povijesti. Bez moralnoga nasi'ja, bez despot-ske silovitosti i bez ikakvoga željeznoga zaptu, pod kojim se duša lomi, stvara se čovjekoljubni celibat u engleskom društvu, na tom ogromnom bojnom polju, posutom mrtvima i ranjenima, te srčano nosi svoju pomoć mnogima koji umiru od očaja i boli. — Zar sve to nije divno? Tako se u usigjelici možemo diviti jednoj od najveličanstvenijih pojava društvenoga života, t. j. načinu, kako izvjesno društvo na kraju kraja nesvijesno izrabluje vlastite bolesti u svoju korist, da bolesne sokove svoje krvi preobradi u počela zdravlja, te da bolesne dijelove svojega tijela prisili na vršenje kakve životne zadace. Taj veliki ženski celibat je bez dvojbe patološka pojava, ali engleskom društvu je uspjelo, da iz njega izbije uredbu najslobodnije dobrotvornosti, manje zavisne od misli druge vrsti, te po tom najsavršenije od sviju.

7. Dobrovoljni celibat

Prije nego završimo, treba da zabilježimo posljednji razvoj te pojave. Primjer je priljepčiv. To svjetovno kalugjerstvo, koje su poremećene društvene prilike nametnule mnogim ženama protiv njihove volje, postaje malo po malo položajem.

slobodno odabranim od žena, koje bi se mogle, ali ne će udati. Svladavši prvu i nagonsku odvratnost prema neudaji, koju sav odgoj ulijeva u dušu, žena uvigja, da položaj usigjelice, pored mnogih nepri- lika, imade i nemalo koristi. Proračunaju li se je- dne prema drugima, možda nije tolika pogreška, koliko se misli, ako se neudaji dade prvenstvo nad brakom. Ja sam na priliku poznavao neku porodicu koja je bila ovako sastavljena: mati, udova cam- bridškoga profesora, bavila se politikom i vojevala u prvim redovima radikalne stranke; prva, neudata kći od trideset godina, novinarka, stanovala je u posebnom stanu *en garçon*, te primala prijatelje i prijateljice; druga je s'lužila kao profesorica po- vijesti u Girtonu; treća je vodila gospodarski po- sao s namjerom, da stvori veliko prometno poduze- će, u kojem bi ženske zaragjivale kao baštovanke; četvrta se bavila umjetnošću kao kiparica. Nijedna od te četiri djevojke nije se htjela nipošto udavati; niti je ikoja od njih i najmanje marila da privuče na sebe pozornost kojega muškarca. One bi lako bile mogle naći muža, osobito one dvije mlagje, koje su bile vrlo lijepe, a sve četiri prilično imuć- ne, ali nijesu htjele. Govorile su, da tako imaju veću slobodu, a da bi im brak umanjio slobodu i životne radosti. One su se, ne iz ljubavi prema Bogu, već iz računa, zavjetovale jalovosti. Ta je porodica, obzirom na posvemašnju suglasnost na- zora tih četvero djevojaka, iznimka; ali ženski tip, što ga te četiri djevojke predstavljaju, postaje u Engleskoj svakim danom češći. Sve veći biva broj djevojaka vatrene pameti i ledena srca, fanatičkih za po'itiku, književnost, umjetnost, čovjekoljubje i novinarstvo, kojima se čini, da je skoro niska i živinska zadaća proizvađjati druga bića i ostavljati ih poslije sebe na zemlji.

Ta se činjenica, ma koliko čudna, dađe u ostalom lako razjasniti, ako se i malo zagje u psihogiju ženske ljubavi. Koliko god sam na drugom mjestu, slažući se sa svojim učiteljem, naveo i odobravao riječ gospodje de Staël: „Ljubav je samo nuzgrednost muškarčeva života, a za ženu čitav život“, sada, poslije duljih proučavanja, držim da je to pretjerano. Istina je, da je ženi, koja je spolno ledena, vrlo malo ili ni malo stalo do ljubavi. U devedeset slučajeva na stotinu brakova, muškarac goji prema supruzi osjećaj, koji je manje ili više dubok i ozbiljan, ali koji je ako ništa drugo osjećaj. Dočim je žena posve ravnodušna prema čovjeku, smatrajući ga tek mužem koji joj se pružio i kojega je ona, u pomanjkanju ili u nehaju za drugoga prihvatila. U takvim prilikama, žene se ne snalaze hrgjavo, niti su njihove žrtve, kako misle mnogi društveni reformatori-sanjari, velike.

Pače izuzevši preokrete koji uvijek prate svako razdoblje života, veći dio njih sretno prebrodi prelaz od djevojaštva do udaje, da kasnije budu majke i babe. Mnogo je lakše vidjeti muža, puna pažnje prema nehajnoj ženi, kojoj dosagjuju sva njegova milovanja negoli takvu ženu, uz hladna muža, jer je žena u svojim osjećajima veći računđija i više nestrpljiva; pa kada vidi, da su njezina milovanja odbijena ili neuvažena uzrujava se ili prelazi u mržnju na onoga, kojega je voljela. Neka se čitatelj sjeti svih slučajeva skršenih, neodržanih, i i kako god po zlu pošlih ljubavi, koje je opazio, pa će uvidjeti, da je otpor uvijek bio jači na muškarčevoj strani, te da je i kasnije očajnija i dulja bol ostala na njegovoj strani.

U zbilji ženska ljubav, budući je tek najmanjim dijelom spolni nagon, nije drugo, već osjećaj prijateljstva i lične sklonosti, koji se zajedničkim

življenjem može znatno pojačati, ali koji se radi raznih događaja i slučajeva u životu može lako uništiti. Muškarcu prijeti uvijek izdaja i iz najprijaznijeg smiješka najbolje žene. Dosta je, da kakav sukob osjećaja i probitaka počne praviti bolnima njezine odnošaje s čovjekom, pa da se ona brzo odluči izvući iz te ljubavne pustolovine, ako čovjekovoj ustrajnosti ne uspije, da je skoro hipnotizira i zaustavi.

Ta ženskom srcu prirogjena suhoća može se djelomično naknaditi na dva načina: ili radi društvenih prilika, iz kojih brak znači oslobođenje, ili neprestanom erotičkom sugestijom, što izbija iz svijeta, u kojem žena živi. Ako je u našim društvima ljubav prividno prva moralna potreba žene, to biva zato, jer je ljubav ili hinjenje ljubavi način, da se dopre do braka, a brak predočuje vrata slobode, oslobođenje od djevojačkoga ropstva i po svoj prilici osiguranje hljeba za stare dane. U zemlji, gdje žene nijesu kadre, nego da budu supruge i majke, gdje moraju robovati najstrožem ceremonijalu sve dok se ne udadu, brak naravno predočuje karijeru i spas. Zato se one rado podvrgavaju njegovim zakonima. Tako je to istinito, da je u našim društvima ostarjela usigjelica predmetom što sažaljenja što smijeha, a njezin se položaj uzimlje kao najgluplji od svih, u kojima se ženska može nalaziti.

Neprestana erotička sugestija, osobito u doku-
nih žena, može do neke mjere naknaditi priro-
gjenу ledenost i zato se u latinskim zemljama čini,
da je žena biće stvoreno, da bude ljubljeno. Ona
udiše užareni razbludom vazduh. Romani i pjesme,
društveni razgovori i svakojake zabave, opomene
roditelja, zaručnika i muža, laske prijatelja i zlobe
prijateljica, udvaranja mladića i dvolične šale sta-

raca, sve oko žene nišani i upozoruje na ljubav. Sve joj podražuje maštu lagano i površno poput vrha najlaganijega perca, koje neprestano i neumorno dira kožu. Na kraju kraja, ta nakupljena draženja prasnu u grčevitu čežnju; mašta se uzbuđi i osobito se u razdražljivim maravima proizvodi cerebralna putenost: želja, da se govori i čita o ljubavi, i da se okušaju njene pustolovine, da se upozna i uživa u muškarcu, ne iz nužde, da se udovolji fiziološkoj potrebi sjetila, i'li moralnoj potrebi duše, već da se udovolji dugo i polako potgrijavanoj mašti.

To su upravo one dvije okolnosti, kojih nema u engleskom društvu. Muškarcu njegova čistoća brani, da navaljuje na ženu svojim neprestanim ljubavnim nišanjem, da uzbudjuje njezinu mlaku putenost i izopači joj maštu, dok ne dopre do cerebralne putenosti, koja nadomješta putenost fiziološku. S druge strane neudata žena nije osudjena na ropstvo do uvenuća svoje ljepote. Ona može posjedovati svu svoju slobodu, zaragjivati za život, raditi, putovati i uživati svijet i život u čitavoj im prostranosti. Mnogi čar podjaruje prirodjenu žensku sebičnost, kudikamo veću od muške, i ona odlučno odbija, da vrši svoje dužnosti prema spolu. Čemu sklapati brak? Brak znači ustupanje same sebe u muškarčevu korist i gubitak polovice slobode. Ugovor je hrgjav i mnoge žene se krato potpisati ga, ne žaleći ni malo za uživanjima, kojih se odriču. One, koje haju za ta uživanja, mogu im, ako ostanu slobodne, lakše i raznoličnije udovoljavati.

Istina je, ostaje glas materinstva, ali taj glas govori nejasno i često se gubi u metežu že'ja i strasti, što drmaju ženskim srcem, te u burnim životnim pomamama, u koje se ona baca i omam-

ljuje. I tako današnji život može pružiti mnoge nadomjestke materinske zadaće, kao što su čovjekoljubiva poduzeća i sentimentalne agitacije. Pošto žena može postepeno naći izvor slasti u najrazličitijim djelatnostima suvremenoga života: u politici, u književnosti, u putovanjima i u sportu, njoj sve to više dosagjuje dužnost, koja joj može pružiti mnoge slasti, ali pomiješane bezbrojnim gorčinama, radi kojih se za pola njezoga života sve njezine osobine moraju podvrci čednom i niskom zadatku. Osobito gospodje iz visokih engleskih razreda nijesu tako dobre majke kao njihove drugarice drugih naroda. One se malo bave svojom djecom, prepuštajući je najprije guvernankama pak odgojiteljima, jer su one zao'kupjene sastancima društva za psihička istraživanja, ili upravnoga vijeća prijateljâ Rusije. Sjećate li se protumaterinske teorije izrečene od gospodje Cairns, o kojoj je nešto govora u prijašnjoj studiji? Ta je teorija nastrano pretjerivanje, ali ona sadrži osjećaje i misli, koje polagano dozrijevaju u savjesti engleske žene. Engleska žena dosad plaho izjavljuje, a kasnije će smjelije izjavljivati, kako se ona ne će lišavati svih aktivnih životnih naslada, da provodi dosadne satove uz koljevku svojega balavca. Ne izričem sud o toj teoriji, već samo iznosim činjenice. Pribilježujem još, da, ako se mnoge žene zadovoljavaju iznašanjem prava na polumaterinstvo, druge dolaze do radikalnijega rješenja, t. j. da rađaju djecu, pa je puštaju u rukama plaćenih tuđinaca. Toliko za njih vrijedi i kratka naslada, da ih se stvori i duga dosada oko njihove othrane i odgoja.

Kao vrlo jak ustuk čini se, da vrijede nauke i visoka naobrazba. Po jednoj studiji gospodje I. C. H. Gordon, doznaje se, da se od deset gospojica,

koje uče u Cambridgskom Girton College, udaje jedva jedna, a najmanje se udavaju one, koje uče sredovječne i savremene jezike. Čini se, da je jednak razmjer i u Sommervillskom zavodu u Oxfordu. Od studentica, koje su od 1871 pohagjale Newham College u Cambridgeu, između osamdeset i pet njih, koje su uči e matematiku, uda o ih se 5; od 65, koje su učile klasične književnosti, 8; od 64, koje su učile znanosti, 10; od 64, koje su učile povijest, samo 9; a od 38, koje su učile sredovječne i savremene jezike, jedna jedina. Kada je ženska strastveno odana nauci, znanje uzbudjuje njezinu sebičnost, jačajući joj ličnost. Čemu onda tražiti drugu sreću bez sigurnosti da će se naći, kada već posjeduje jednu? Život je već voljko zaokupljen jednom brigom; čemu se izlagati dogodjajima ljubavi i porodice? Fizički nagon je odveć slab, i često mu ne uspijeva, da otrgne djevojku od njezinih knjiga. Umno zanimanje onemogućuje joj, da se njezin osjećaj prijateljstva prema muškarcu razvije do ljubavi. Po tom se ljubav ne radja, a brak biva mrzak.

Zato englesko društvo kao da se dijeli u dvije raznoičnosti s oprečnim zadaćama: Jedna sastoji od žena, odredjenih za nizak zadatak, da, dajući se muškarcu i rađajući druga bića uzdržaje ljudski rod; a druga sastoji od srednjih, pametnih, naobraženih i radišnih stvorova, ali jalovih, što žive samo od mozga, okamenjenim osjećajima i srcima. Ženska naobrazba i njezino umno dizanje, mjesto da povećaju muškarčevu sreću i da mu pruže lakše i sjajnije riješenje ljubavnoga problema koji je za nj hitniji nego i za ženu, bit će uzrokom posve novih razočaranja, oštih sukoba i gorkih boli. Bit će veća i zapletenija poteškoća. Žena naših zemalja lako pristaje, da je muškarac osvoji, jer ne može

da bira bolju sudbinu; ali netom nadje bolji odušak svojoj djelatnosti i druge izvore nas adâ ona postaje prema ljubavi nehajna. U Engleskoj već počinje bivati čest slučaj muškarca, koji se zaljubi u mladu i učenu ljepoticu, i hoće da ju ženi, ali ona ne će da čuje njegove uzdahe, jer je zabavljena proučavanjem novaca iz rimkoga vremena, ili javnim propovijedanjem načela o općem pravu glasa, te odbija brak koji bi joj pružao zapreke. Ti slučajevi bivaju svakim danom češći i muškarac će sve više morati da od ledenih duša prosi ljubav, koju one nijesu više kadre osjetiti. Koliko je tako raskidanih srca i duša potištenih od strašnih razočaranja! U Engleskoj će pitanje života postajati za muškarca to više strašno, što žena bude postajala više slobodna. Na sreću, pasmina je hladna i žilava; trpi, ali ne očajava i opet nalazi svoju snagu. Da se u sličnim okolnostima nalaze vulkanske čudi Sicilije, kakav bi to bio pakao! Za takve narode je žensko ropstvo jedina mogućnost, da muškarac može slobodno živjeti.

Megjutim ponavljajte, ako imate srčanosti, priču o ženskom ropstvu, kada se beskrajna moć, koju je ženska imala uvijek i svagdje, u Engleskoj stotruko i hiljadustotruko povećaje! Žena razdire starinske obiteljske oblike; uvodi nov uzor života, osamljenoga i neplodnoga, i sprema pobunu svojega spola protiv prirode, koja joj je, prigodom dijeljenja životnih zadataka, dodijelila trudniji i dulji dio, a lišila je većine aktivnih naslada. Ali žrtva te borbe bit će muškarac. Za nj je ljubav vrlo živa tjelesna nužda, a zato će biti sve teže ženu osvajati. Ako od prvih stepenica zoološke ljestvice muškarci traže žensku, te se međusobno bore, da je predobiju, ta će borba od dana do dana bivati jača i strahovitija kako ženska, sve više nezavisna i go

spodarica sama sebe, bude apsolutnije postavljala uvjete, uz koje se hoće podati. Onda ženska moć ne će imati više nikakvih ograničenja.

Takav je sudbonosni tijek činjenica. Takozvano žensko ropstvo nije drugo, već hrgjava šala, glede koje je neki ve'iki engleski spisatelj imao krivo, da ju je uzeo ozbiljno. Žena je bila muškarčeva robinja jedino u nižim razdobljima društvenoga razvoja, kada je tjelesna snaga bila prvom društvenom silom i dok je brak uzdržao mnogoženski oblik. Ublaženje običaja slomilo joj je okove. Jednoženstvo, najveća ženina pobjeda, predalo joj je žezlo. Od onda se njezina moć postepeno dizala kako su za muškarca rasle poteškoće da je osvoji. Ako sada u žena prevladava navika, da se posvete dobrovoljuom djevičanstvu, jednoženstvo će postati još strože, jer će samo dio muškoga pučanstva moći doprijeti do toga već ograničenoga oblika braka. Pošto jednoženstvo već predstavlja jaku zaštitu materijalnih i moralnih probitaka žene u obitelji, njezin će položaj imati još više povlastica.

BORBA DVIJU PASMINA I DVAJU IDEALA ANTISEMITIZAM

Antisemitizam nije posebna pojava naših vremena ili izvjesnih evropskih zemalja, već jedna od najopćenitijih i najosobitijih pojava čitave povijesti. U grčko-rimskoj starini i u srednjem vijeku antisemitizam je provaljivao na tako žestoke načine, da se dandanašnji način može prema njima smatrati romanticizmom. Po tom bi se moglo reći, da pustolovni jevrejski narod, taj etnički Protej, koji se ispod progona spasio prihvaćanjem svih narodnosti, nestajao i opet se u raznim zemljama u svim oblicima pojavljivao, imade osobitu vrlinu izazivati mržnju protiv sebe. Pod svim podnebljima i nebesima prati ga čudno i drevno prokletstvo.

Tako općenita pojava mora imati duboko korenje i toliko zapletene uzroke, da se i ne mogu pronaći, ako se ne počne proučavanjem odregjenoga antisemitizma u nekoj zemlji, gdje je slobodno ispitivati ga u svim potankostima. Njemačka je možda ta zemlja, gdje se antisemitizam najviše razvio, ali, jao, njegovi su oblici tako brojni i raznolični, da bi se za studiju o njemačkom antisemitizmu htjela studija o svem njemačkom društvenom životu i o polovici njemačke povijesti. Bolje je ograničiti se na proučavanje posebne strane

te velike borbe između arijske i semitske rasmine, t. j. strane moralne; to jest na proučavanje oprečnosti između značajâ i misli, koja se u nekim germanskim krajevima najbolje razabire, prem je to pojava, koja je razmjerno zajednička svim arijskim narodima, gdje se jevrej nastanio*)

1. Veliki jevrejski spisatelji u Njemačkoj

Tko je neko vrijeme proživio u Njemačkoj i proučavao tamošnji umni život, bit će više ili manje jasno primijetio, da se semitski duh, koji prožima njemačko društvo, ne miješa i ne stapa u jedinstven sastav s duhom gostoprimskeg naroda i rasmine. Reklo bi se, da semitski duh sliči onim velikim američkim rijekama, koje čitavom svojom strujom prodiru u slani ocean, te ga prevaljuju za mnogo kilometara, a da ne miješaju svoju struju s morskom vodom, niti gube usred slanih valova pravac i brzinu svojega tijeka. Semitski duh prevaljuje ocean arijskih društava poput jedne rijeke, koja samo svoje izvanjske rubove miješa sa morskim valovima, i u kojoj oštro oko može raspoznati boju, pravac i snagu prvotne struje, što se uputila s dalekih gorskih izvora.

Taj se duševni položaj jevrejâ prema njemačkom društvu odražuje u posebnom položaju velikih njemačkih spisatelja jevrejskoga porijekla. Jevrejskom spisatelju skoro uvijek uspijeva, da na

*) Opaska autorova: Riječi semit i arijanac upotrebljavaju se u ovoj raspravi bez tačnoga etnološkoga značenja, samo da se razlikuje jevrejsko pučanstvo od nejevrejskoga, jer je poznato, da su s etnografskoga gledišta jevreji jamačno isto toliko arijanci koliko i Nijemci.

njemačko društvo proizvede tako velik dojam, kako to često ne znaju ni najači njemački pisci. Uspijeva mu, da na sebe svrati pozornost sa svih strana zemlje i da izazove oko sebe najstrahovitije rasprave, ali je nesposoban, da izazove čisto i potpuno udivljenje. Stvara oko sebe skoro dvije oprečne struje: jaču struju privlačivosti i slabiju struju odvratnosti. Svijet mu se divi, ali i u najplamenijem udivljenju osjeća, da je u njemu nešto, što je njegovu značaju odvratno i neugodno.

Heinrich je Heine na primjer imao na Njemačku izvanredan utjecaj. On je u tromoj i mirnoj teutonskoj čudi probudio kritičke nagone i bacio u mekano njemačko tijesto vrela kvasac prevratnih nagnuća. Svaki se naobraženi Nijemac divi tom otmjenom i strašnom umu, čija je bolna ironija tako mrcvarila bitnost stvari, ljudskih slabosti i poroka, da su njegove jetkosti i danas poslije toliko godina sveže kao u njegovo doba.

Ipak se Heinova popularnost ne može prisposobiti popularnosti Schillera ili Goethea, dvojice pravih njemačkih genija. Svi čitaju Heinea, ali svi, ili skoro svi nalaze, da su neke njegove strane odvratne. Jedan veli, da je odveć sitan; drugi, da je odveć gorak; treći, da je nečudoredan; a četvrti, da nije razumio Njemačku i da je prema domovini bio nepravedan i okrutan. U izabranim školskim i obiteljskim knjigama za mladež nema nikada Heinea, kojega i mladići i djevojke čitaju skoro kriomice. Njegove pjesme se donekle smatraju slatkim i slasnim voćem, ali punim nekoga otrova, i zato neprikladnim, da bude umnom i moralnom hranom omladini, koja je na putu razvijanja. Heine nema spomenika. Heine nije službeno priznat jednim od najvećih njemačkih pjesnika. Heine nije predmet obilate i sustavne kritike. Sve o sve, Nje-

te velike borbe između arijske i semitske rasmine, t. j. strane moralne; to jest na proučavanje oprečnosti između značajâ i misli, koja se u nekim germanskim krajevima najbolje razabire, prem je to pojava, koja je razmjerno zajednička svim arijskim narodima, gdje se jevrej nastanio^{*)})

1. Veliki jevrejski spisatelji u Njemačkoj

Tko je neko vrijeme proživio u Njemačkoj i proučavao tamošnji umni život, bit će više ili manje jasno primijetio, da se semitski duh, koji prožima njemačko društvo, ne miješa i ne stapa u jedinstven sastav s duhom gostoprinskog naroda i rasmine. Reklo bi se, da semitski duh sličí oním velikim američkim rijekama, koje čitavom svojom strujom prodiru u slani ocean, te ga prevaljuju za mnogo kilometara, a da ne miješaju svoju struju s morskom vodom, niti gube usred slanih valova pravac i brzinu svojega tijeka. Semitski duh prevaljuje ocean arijskih društava poput jedne rijeke, koja samo svoje izvanjske rubove miješa sa morskim valovima, i u kojoj oštro oko može raspoznati boju, pravac i snagu prvotne struje, što se uputila s dalekih gorskih izvora.

Taj se duševni položaj jevrejâ prema njemačkom društvu odražuje u posebnom položaju velikih njemačkih spisatelja jevrejskoga porijekla. Jevrejskom spisatelju skoro uvijek uspijeva, da na

^{*)} Opaska autorova: Riječi semit i arijanac upotrebljavaju se u ovoj raspravi bez tačnoga etnološkoga značenja, samo da se razlikuje jevrejsko pučanstvo od nejevrejskoga, jer je poznato, da su s etnografskoga gledišta jevreji jamačno isto toliko arijanci koliko i Nijemci.

njemačko društvo proizvede tako velik dojam, kako to često ne znaju ni najači njemački pisci. Uspijeva mu, da na sebe svrati pozornost sa svih strana zemlje i da izazove oko sebe najstrahovitije rasprave, ali je nesposoban, da izazove čisto i potpuno udivljenje. Stvara oko sebe skoro dvije oprečne struje: jaču struju privlačivosti i slabiju struju odvratnosti. Svijet mu se divi, ali i u najplamenijem udivljenju osjeća, da je u njemu nešto, što je njegovu značaju odvratno i neugodno.

Heinrich je Heine na primjer imao na Njemačku izvanredan utjecaj. On je u tromoj i mirnoj teutonskoj čudi probudio kritičke nagone i bacio u mekano njemačko tijesto vrela kvasac prevratnih naguća. Svaki se naobraženi Nijemac divi tom otmjenom i strašnom umu, čija je bolna ironija tako mrcvarila bitnost stvari, ljudskih slabosti i poroka, da su njegove jetkosti i danas poslije toliko godina sveže kao u njegovo doba.

Ipak se Heinoва popularnost ne može prisposobiti popularnosti Schillera ili Goethea, dvojice pravih njemačkih genija. Svi čitaju Heinea, ali svi, ili skoro svi nalaze, da su neke njegove strane odvratne. Jedan veli, da je odveć sitan; drugi, da je odveć gorak; treći, da je nećudoredan; a četvrti, da nije razumio Njemačku i da je prema domovini bio nepravedan i okrutan. U izabranim školskim i obiteljskim knjigama za mladež nema nikada Heinea, kojega i mladići i djevojke čitaju skoro kriomice. Njegove pjesme se donekle smatraju slatkim i slasnim voćem, ali punim nekoga otrova, i zato neprikladnim, da bude umnom i moralnom hranom omladini, koja je na putu razvijanja. Heine nema spomenika. Heine nije službeno priznat jednim od najvećih njemačkih pjesnika. Heine nije predmet obilate i sustavne kritike. Sve o sve, Nje-

mačka se divi Heineu, ali kao nerazboritom dječaku, kojemu se mnogi porok mora oprostiti zbog sjajnih mu umnih sposobnosti.

Koja li je razlika, ako se Heineova popularnost prisporodbi popularnosti Goetheovoj ili Schillerovoj, osobito Schillerovoj, jer laki i mirni Schiller može biti od svakoga shvaćen! Njihovi dramati se još predstavljaju; njihove pjesme se još uče na pamet. Njihove knjige čitaju muški i ženske, starci i dječaci s dubokim, donekle iskrenim, a donekle konvencionalnim udivljenjem, koje od godine u godinu raste. Kritičari ih tumače i nalaze u njihovim djelima povoda da od vremena do vremena sustavno opetuju izvjesni broj gluparija. Proučavanje njihovih remekdjela sačinjava čest narodnoga odgoja, a diviti im se jest skoro građanska dužnost državljana kao plaćanje poreza. Slobodno je, komu se prohtije, ne diviti se Heineu, ali udivljenje prema Goetheu i Schilleru spada u vjerske članke estetsko-narodne njemačke vjeroispovjesti. Spomenici dvojice Dioskura njemačke književnosti rese plo-kate svih njemačkih gradova. Nije izostala ni službena posveta njihove veličine, kao što za života im nije njihovu radu nedostojala potpora knezovâ, prem je u nekim Goetheovim djelima, kao u Vilhelm Meisteru, jaki prevratni duh. Čini se, da Njemačka u tim dvjema velikim pjesnicima priznaje pravi izraz vlastite duše i znamen svojega genija. Udivljenje je prema njima bezuvjetno i neograničeno; skoro danak plaćan dvojici časnih vladara i položen im do nogu sa strahopočitanjem kojim se vrše vjerske dužnosti. Možda je zato, to obožavanje Goethea i Schillera za stranca, koji prebiva u Njemačkoj, jedna od najdosadnijih smetnja.

Drugi čudan primjer pruža Max Nordau. Malo se pisaca tako jako dojmilo Njemačke, kao glasoviti pisac *Konvencijonalnih laži*. Malo je koji imao užitak, da njegove knjige nadju tako sretnu progju; malo se kome divili i napadali ga, hvalili i pretresali ga, kao njega. Njegov um, divno obdaren najraznoličnijim vrlinama, sjajan i plamenit, prevalio je njemačku maglu poput vatrenoga meteora; ali poput meteora, koji ostavlja za sobom oštar miris izgorenoga sumpora i atmosferu oštrih para, u kojima slabim prsima prijeti opasnost, da se uguše. Bez obzira na bjesomučne obožavatelje i lične neprijatelje, široka javnost, kojoj su nepoznata književno stranačka puškaranja, osjeća pred djelima Maxa Nordaua dvostruk dojam privlačivosti i odvratnosti. Samoniklost opažanja, umnost prepuna hirova nepredviđenih zaključaka i neočekivanih primjena, te slikovita i izrazita ljepota stila privlače sve naobražene i vedre duhove. Ali s druge strane u njemu imade nešto, što odvrća i odbija. Jedni nalaze, da je kao književnik preveć ozbiljan, a premalo ozbiljan kao filozof; drugi, da je odveć strastven i prekritičan; trećima se čini, da je vanredno tačan u zamećivanju pojedinih činjenica, ali kada prelazi na zaključivanje i općenito poimanje pojava, da im nije moguće opažati i osjećati kako osjeća on. I prevelika njegova umna nadarenost tako smućuje svijet, da već ne zna, kuda bi svrstao taj duh, koji čudnom gipkošću unosi svoje filozofske osobine u novinarstvo, a novinarske osobine u filozofske. Reklo bi se, da je u udivljenju prema Maksu Nordau skoro sadržan i osjećaj zlovolje, te da se taj pisac čini u njemačkom narodu maldane gostom, kojemu se dive zbog duha, te bogatstva misli i stila, ali gostom iz neke

druge zemlje, koji se zbog nekih osobina u svojem ponašanju ne svigja.

Ta činjenica imade čudnu potvrdu u iseljeničkom nagonu velikih njemačkih umova jevrejskoga porijekla. Oni objelodanjuju svoje knjige u Njemačkoj i moralno žive od zraka, koji piri iz domovine, ali idu obitavati u druge zemlje. Karl Marx seli u London i ne vraća se više u domovinu. Heine i Max Nordau nastanjuju se u Parizu kao dobrovoljni prognanici iz zemlje, u kojoj, prem slavni i slavljani, uvijek donekle ostaju stranci. Reklo bi se, da se oni uistinu ne osjećaju pravim sinovima Njemačke, nego tek onda, kada su daleko od majke, jer se u udaljenosti smanjuju duboke razlike značaja, koje rastavljaju majku i sinove.

Ista pojava se opetuje i u pogledu socijalizma, koji nije smatran političkim pokretom radničkih razreda, već moralnim građanskim pokretom. Na njegovom se najčjuvenijem vogji, Ferdinandu Lasalleu može najbolje vidjeti ona dvostruka struja privlačivosti i odvratnosti, koja se u Njemačkoj razvija oko svih velikih jevrejskih ličnosti. Njegova rječitost, njegov duh, žar oduševljenja i romantična pustolovnost njegova života privlače; ali mirnom Nijemcu je odvratna njegov bezumni ponos, njegova tašta lakoumnost, prezirna surovost, polemika i ljuta ujedljivost njegovih poruga, zbog kojih ga kao i Heinea smatra sjajnim razuzdancem.

Sve to vrlo lako daje pretpostavljati duboku psiho ošku oprečnost između jevreja i arijskih naroda, usred kojih žive. Je li ikako moguće promatranjem najvećih pojava semitskoga duha u prošlosti i sadašnjosti odrediti barem u glavnim crtama tu oprečnost?

2. Jevrejev etički duh

Narodna je jevrejska osobina etički duh, strast za moralno kugjenje društva i kidanje njegovih laži, te napadački nagon protiv društvenih presuda. Dok je u starom svijetu, kako je dokazao Ernest Rénan, poslanstvo Grčke bilo estetsko i filozofsko, a Rima političko i društveno, jevrejsko poslanstvo je etičko; ali s razlikom, da je Grčka poslije par stoljeća rada potražila mir, a jevrej i u dandanašnjoj raspršanošći nastavlja stoljetno poslanstvo svoje pasmine. U drevnim vremenima je etički duh poprimio duh proroštva, koje ne bijaše drugo, već strastveno kugjenje društvenoga morala, njegovih protuslovlja i neispravnosti, te očajno naprezanje, da se stvori razložitiji, iskreniji i življi moral, manje podložan lažnim i mekaničkim formalizmima. Posljednji i naj-sretniji prorok, Isus Hrist, najsemitskiji tip što ga je jevrejski narod stvorio, ima se smatrati radje začetnikom moralne obnove, negoli političkoga prevrata. Velike knjige jevrejske književnosti, knjiga Jobova, proroci i evangjelje, sve su na jedan ili drugi način moralni poemí, kritike savremenih etičkih osjećaja i orijaški pokušaji, da se na nestalnom pijesku ljudskih poroka podigne granitna i vječna gragjevina posvemašnjega morala.

Proročka ta plodnost jevrejske pasmine nije ni danas iscrpljena. Ona je samo izmijenila oblik. Socijalizam je najvećim dijelom tvorevina dvojice jevreja, Marxa i Lassallea, a socijalizam je ne samo politička stranka i gospodarska teorija, već, osobito po svojim osnovateljima, i oštra kritika savremenoga morala. Dosta je pročitati u Proglasu komunističke stranke žestoku polemiku protiv osnovnih načela gragjanskoga morala u dokaz, kako se Marx s nekih gledišta može smatrati Izajjom kapi-

talističkoga društva. Drugi, manje nagli, manje žestoki i manje strastveni jevrej, Max Nordau, napisao je knjigu moralne kritike, koja se krajem devetnaestoga stoljeća čitala možda najviše od svih. Ta je knjiga po svojem obliku i po svojem sadržaju duboko jevrejska. Vidite čovjeka, koji pomnjivo mjeri i ispituje lubanje, če'a i nosove zločinaca, njihovu urinu i sjetila. Mislite li vi, da je to sljedbenik Morgagnija i drugih velikih anatomicara, koji su potrošili sav svoj život da rastvore divnu knjigu ljudskoga tijela? Varate se. Onaj čovjek, osim anatomske mjerenja i fizioloških pokusa, nastavlja djelo svoje pasmine, potičući u izravnoj crti više od Izaije negoli od Spallanzanija. Mjerenja nijesu njemu svrhom, već sredstvom. On traži, da metrom posvemašnje tačnosti odmjeri krivnji kaznu.

Ta strast za etičku kritiku, koja je tako živa u velikim duhovima pasmine, nije utrnula ni u njezinim srednjim pojedincima, prema ih ne goni na samonikle tvorevine. To vrlo dobro dokazuje ustroj njemačkoga socijalizma. Pojedinaac može postati socijalistom iz razrednih probitaka, naime, jer u socijalističkoj stranci vidi najbolju obranu vlastitih probitaka. Ali pojedinac može postati socijalistom i protiv svojih razrednih probitaka, naime iz moralnih razloga, jer su mu dojadile brojne mane i mnogostrani poroci savremenoga društva. Ovo je slučaj onih građanskih socijalista, nezavisnih zanatlija, učenjaka i bogataša, koji u mnogim evropskim zemljama, osobito u Italiji, ovako ili onako sudjeluju u socijalističkom pokretu. Čudno je, kako sam se uvjerio iz ličnoga saobraćaja sa socijalističkim svijetom u Berlinu, da je u Njemačkoj velika većina tih socijalista građana sastavljena od jevreja. Ako su socijalisti građani rijegji u Njemačkoj negoli u Italiji, jer je ovdje razvoj socijalizma

naravniji i logičniji, i među tim rijetkima su jevreji u većini. Još je uvijek stari etički duh, koji ih tjera u socijalističke redove; vječno nezadovoljstvo pasmine s moralnim uređenjem svijeta; njezina organska potreba, da trapi sebe i muči druge, ne bi li iz iječi a ljudske mane i poroke. Drevno moralno prosvjedovanje, što ga nekada preduzimahu proroci u surovim ritmima i apokaliptičnim tajanstvenostima, obnovilo se dandanas nakon stoljeća preko njihovih potomaka u obliku Marksovih načela, propovijedanih puku putem novina i u goštionama.

Ta značajka je tako duboko utisnuta u jevrejskoj psihologiji, da se i danas, bez obzira na lični značaj pisaca, opet diže nečuvenom snagom i svježinom. Heinrich Heine, koji u razdraženosti podrugljive boli ismijava njemačke mane i poroke, i Max Nordau, koji nesmijenom razložitošću kida konvencionalne laži savremene prosvjete, još su uvijek izravni potomci proročkoga duha, koji je kroz dvadeset stoljeća prešao od pokoljenja na pokoljenje putem psihološkoga nasljedstva. Heinrich Heine lično ne bijaše kreposnik, a Max Nordau je miran građanin, vrlo marljivi pariski dopisnik „*Vossische Zeitung*“, koji tačnošću javnoga službenika svako jutro šalje svoje izvještaje. Ipak i jedan i drugi pod tako različitim vanjštinama kriju u sebi nemirni duh proroštva, koji je u pasmini nasljedan, i nuždu da obaraju društveno moralno zlo i onda, kada ih ne dira i ne muči. I poput njih, svi su građanski socijalisti u Njemačkoj često bogati ljudi, ljubimci i miljenici, a ne žrtve nepravde. Katkada su opet ljudi, koji imaju najgrađjanskije savremene poroke, kao što su škrtost i pohlepa. Ipak usred suprotnih sugestija društva, u kojem živu i usred zabluda svojih strasti, oni nagju veliki put, kojim su

išli njihovi pregji, pravi put svoje pasmine, skoro vogjeni naslijegjenim nagonom, sličnom onom, po kojem nove lastavice o prvoj zimi nagju put prema istoku.

3. *Jevrejski pesimizam*

Ako je jevrejevo poslanstvo moralno poslanstvo, ne može se kazati, da ga je rado prihvatio i da ga rado vrši. Nijedan narod, možda ni engleski narod, nije rasprostranio oko sebe toliko tuge kao jevrejski. Pesimizam je prolazno stanje arijskoga duha, koje se miješa s drugima, ali je za jevrejsku dušu skoro stalno. Duh grčki, duh rimski i duh german-ski ima i su takogjer nastupa bo i i časova tuge; a li njihove su tuge i boli bile uvijek prekidane dugim i sjajnim veselim danima, zbog čega se može reći, da je životni ideal, kako ga ti narodi shvaćaju, u ukupnosti još uvijek dosta vedar i nasmijan. Naprotiv, pesimizam je zakon jevrejske misli. U cijelom Svetom Pismu, u Starom Zavjetu, koji sadrži prva narodna iskustva, imade samo malo stranica ispunjenih slašću, a to je Pjesma nad pjesmama. Malo je stranica vedro i skeptički mirnih, a to je Propovjednik. Ostalo je prekriveno sivim crnoglegjem, jednoličnim i beskrajnim poput jesenskoga neba, s kojega sipi plač jiva kiša. Knjiga Jobova. Ilijada semitskoga genija, nije drugo već duga kuknjava. Svi proroci su pjesnici zloslutnosti. Taj očaj nije mogao biti tek posljedicom izvanjskih nesretnih prilika, jer kolikogod je život toga naroda u staro doba bio strašan; koliko god su ga valovi vojničkih osvajanja trgali od njegove hridi, potopljali i, o et ga hitali zemlji i opet ga odnosili, sudbina svih drugih drevnih naroda nije bila radosnija. Sve je jednako mučila nestalnost sreće.

To je tako istinito, da ni prosvjeta, ni gostoljublje, što ga zapadni narodi pružiše Jevreju, ni smirivanje progona, kojih je dugo vremena bio žrtvom, nijesu ga izliječili od te stoljetne bolesti. Sve su velike tvorevine semitskoga duha tužne i skoro uvijek porod kakvooga jevrejskoga genija donosi zlu vijest čovječanstvu. Spinoza mu je objavio, da dobro i zlo ne postoje; Marx, da su društva hrvališta očajne razredne borbe, čiji je vrhovni zakon sabran u geslu *mori tua vita mea*; Lassalle, da po mjedenom zakonu radnik neće nikada moći imati, koliko mu je dosta da uzmožne živjeti, već koliko je dosta, da ne umre; Lombroso, da su genij i svetost bolesti i da je porijeklo društva u zločinu.

4. Jevrejski ponos, Skrajni nazori i svijest poslanstva

Ako su etički duh i pesimizam dvije osnovne značajke jevrejskoga genija, imade oko njih i drugih. Jedna je na priliku i danas nedirnuta i svježija, kao u danima, kada je jevrej prebivao u svojim palestinskim zemljama, naime sklonost k skrajnjim mislima, visprena svijest svojega djela, skoro mahnita pretjeranost intuicije i baš halucinacioni monoideizam. Semitski duh je nadljudski dubok, ali malo gibak i uvijek izjeden od strasti. Jevrejski genij, zvao se Lombroso ili Marx, Lassalle ili Heine, uvijek je, ma i nehote, strastven ili jednostran; vija neke strane stvari s čudesnom jasnoćom do najnezamjetivijih pojedinosti; obdaren je nekom dvostrukom vidovitošću, kojom pravac njegova pogleda prodire, skoro bih rekao, do nutarnosti neprozirnih predmeta, dalje od površine, do koje dopiru drugi pogledi; ali je mnogo manje sposoban, da obuhvati sve raznolike strane stvari i nji-

hovu beskrajnu zapletenost. Semitski genij je bacio snopove sunčanoga svjetla u tamne životne ponore; ali svi su ti snopovi pravocrtni i prikupljeni, ne prodiru ni malo u okolnu tamu, te daju samo onu živu brazdu svijetla, što je režu u tmini. Veliki jevrejski duhovi su skoro uvijek vrlo strastveni i tako se oduševljavaju za svoje misli, da ih drže posvemašnjom istinom. Za to teorije, što ih oni stvaraju, stoje često pred njima poput orijaškoga brda u dnu uske doline, koje se vrhom dotiče neba, ali koje zatvara beskrajno obzorje. Jevrejski genij stoji pred licem života kao pred silnim zidom tame, prekinutim vr o sjajnom tačkom, u koju upiru njegove hipnotizirane oči. Za to jevrejski mislioc ide uvijek do skrajnjih misli i posvemašnjih tvrdnja i nijedno duševno stanje nije za njega teže shvatljivo od duševnoga stanja Ernesta Rénana, koji je sve vigjao, sve razumijevao i o svemu sumnjao.

Skoro svi jevrejski velikani imaju nadsmisaonu svijest svojega poslanstva, koja u njihovim očima tako povećaje njihovu ličnost, da im pored nje sve prirodne i životne stvari postaju sitnima. Svi se više ili manje jasno osjećaju Mesijama. Stara narodna priča postala je živim osjećajem i zbiljom u svijesti velikih predstavnika pasmine. Svaki je jevrejski velikan, ako i ne kaže, uvjeren, da je poslan, neka otvori novo svjetsko doba; da u ponoru tame, u kojem čovječanstvo žive, otvori prozor, kuda će za prvi put i zauvijek ući svetlo istine. Ta im svijest nije uvijek jednako jasna, poprima ovaj ili onaj oblik, veći ili manji obseg prema vremenu i pojedincima, ali postoji u svima: u drevnim prorocima, prethodnicima Mesije; u Isusu, koji je došao objaviti kraljevstvo nebesko; u Marxu, koji je došao objaviti proletarski prevrat, i u Lombrosu, koji je došao, da donese pravu vagu pravde, pošto su one,

koje su ljudi u neznanju i zloći kroz toliko stoljeća upotrebljavali, bile krive. Ta svijest poslanstva je arijskom geniju tugja. Koji je veliki duh u staro doba imao tu svijest? Koji pak u novijim vremenima? Gledajte najveće pretstavnike arijskoga genija, Goethea i Kanta na primjer; ni jedan nije nikada pokazao, da se smatra utjelovljenjem povijesne nužde. Istina je, imade ljudi punih svijesti nekoga poslanstva i punih mističkoga odsjeva poput Loyole i mnogih svetaca, poput Mazzinija i poput Gladstonea, ali svi su oni dobili tu svijest od kršćanske nauke, koja je u njima uzbudila i pomiješala osjećaje ličnosti i dužnosti. U tom, kako i u mnogom drugom, kršćanstvo je tek zgusnuće jevrejskoga duha.

U tom proglašivanju posvemašnje istine i posvemašnjega morala još se u drugom obliku ispoljuje bezgranična taština drevnoga naroda, koji sebe proglašivaše odabranikom božjim; koji je, siromašan, neuk i poludivlji, prezirao veliku grčko-rimsku prosvjetu, te, ne hajući da je prouči i shvati, htio da je osvoji. Ljudski um je još odveć slab, da postavlja ikakvu posvemašnju tvrdnju. On tetura u nesigurnom sutonskom svijetlu zore, koja tek sviće, i često pred njim prolaze sjene, koje on smatra čvrstim tjelesima, pak minu. Kad tamo, neki tašti narod viče u polutami, da vidi kako sunce istine blista u podnevnom sjaju, kako pred njegovim očima rasvjetljuje svu prirodu i sav život, kako mu otkriva vječne oblike u slikama tačnim poput oblika gorâ, koje se kroz vazduh posvemašnje jasnoće vide sadna ravnice. Koja li je to razika od arijskoga shvaćanja, koje je pogodilo i jako pretjeralo dužnost poniznosti pred beskrajnom tamom, te proglasilo mistički obrazac *ignorabimus* i iznijelo teoriju

o onom, što se nikako ne da spoznati, u čiji tamni krug ne će ljudski razum moći nikada prodrijeti!

5. Jevrejski prozelitizam

Kada je netko uvjeren, da ima posvemašnju istinu i da je poslan, neka je širi, onda je sticanje prištaša za njega organska potreba poput hrane i ljubavi. Jevrej posjeduje sposobnost za sticanje sljedbenika; pače se može reći, da je propaganda možda najveća tvorevina jevrejskoga duha. Jedinu s'učaj sustavne propagande u staro doba predstavlja Pitagora, čiji je sav sustav širenja misli u ostalom sastojao u podučavanju maloga kruga odabranikâ ili imućnikâ. Sokrat, više nego širitelj izvjesne misli, bješe učitelj umne gimnastike čitavom jednom naraštaju. Grčki sofisti, pa grčki mudraci, koji su se preselili u Rim, više su gledali da zarađuju novaca nego li da šire misli. Jevrej bijaše prvi, koji se učinio nesebičnim putnikom izvjesne misli i obišao svijet, da je rasprostranjuje. On je u svijetu, koji je poznavao tek osvajačke vojne, prvi uredio propagandističko ratovanje. Dandanas toliko upotrebljavane riječi *apostol* i *apostolat* dolaze nam sa značenjem, što im ga pridajemo, iz Novoga Zavjeta. U tom pravcu imade pravo Rénan, kada slavi kao jedan od najslavnijih dana čovječanstva onaj dan, u kojem su se apostoli uputili s propovijedaonice na vjersko osvajanje rimskoga svijeta. Nije ta vojna toliko slavna zato, što je sobom donosila budućnost kršćanstva, već zato, što su jevreji od onoga dana počeli arijske narode podučavati u do onda nepoznatoj im umjetnosti, koja je u duševnom svijetu isto tako važna kao čuvanje vatre u materijalnom, naime u umjetnosti širenja misli.

Prve su osobine propagandiste polet i strastvenost. Kada se radi o djelatnosti, za koju se hoće

poleta i strasti, malo pomaže podučavanje, a narav može sve. Za to je učenik mnogo zaostao za učiteljem. I dandanas jevreju ostaje ta velika moralna nadmoć. Pravi jevrej više od nejevrejâ traži da dovede u sklad svoje teorije s praktičnim djelovanjem svojega života, te je manje kadar pojmiti čisto razmišljanje, nezavisno od svake veze s činjenicama života i svijeta. Za to je meĝu nejevrejskim i osobito meĝu njemačkim misliocima mnogo lakše naći zapletenost ličnosti, koja se jevrejskim misliocima čini skoro sablažnjivom nečudorednošću i zbog koje su mislilac i čovjek dvije osobe, što uporedo postoje u istom duhu, a da se ne miješaju. Mislilac može biti prevratnik, koji u svojim teorijama ruši sve ustanove, sve misli i moralne osjećaje svojega društva, koji kudi vlasništvo i državu, obitelj i vjeru, bez obzira na zakone i društvene presude; a čovjek je pod redarstvenom rukom vjeran podanik i krotak graĝjanin, koji ne sanja da bi ikada morao, u ime dosljednosti sa svojim mislima, doći u sukob s državom. Sve prevratne teorije devetnaestoga stoljeća imaju svoju posljednju klicu u knjigama nekakvoga njemačkoga filozofa: Socijalizam potiče od Hegela, anarhija od Fichtea i Schellinga; pa ipak su svi oni bili univerzitetski profesori i često prijatelji vladinovaca. Uživali su službene časti i mjesto da budu gonjeni ili nadzirani od vlade, ona ih je još bodrila. Sve o sve, njemačka misao je manje sklona k djelu nego li misao semitska. Njezina je dinamička snaga daleko manja. Marx, da nije bio jevrej, bio bi možda svejedno napisao *Kapital*, ali ga ne bi bio posuo s toliko ljutih porugljivosti, već bi ga bio napisao u lijepim, hladnim, teškim i poput mramornih gromada čvrstim periodima. Kasnije bi bio postao univerzitetski profesor, a ne prvak socijalističkoga meĝunarodnoga pokreta. Na kipu,

što bi mu ga bili podigli vladinom potporom, stajao bi možda napis: *Karlu von Marx*.

Kako jevreji dobro poznaju umjetnost širenja misli! Nijedan narod ne zna snažnije od njih živjeti u sadašnjosti. Semitski duh je proizveo malo općenitih i besmrtnih tvorevina. On je sličan stablu, koje malo traje, ali koje živi čudesnom životnošću, jer znade upijati sve sokove i sve hranive sastojke t.a, u koje se svojim korenjem uvlači. Jevreji skoro uvijek posjeduju jednu ili drugu od vrlina, koje stvaraju uspjeh: ili rječitost ili kolorit i sjajan oblik, ili nesvijesnu intuiciju prolaznoga časa i prevrtljivih ukusa gomile, ili umijeće u stvaranju reklame na svoju korist, ili muklu i nesavladivu upornost, koja dijamantskim vrhom buši najtvrdije bridu. U povijesti jevrejskih umova pojavio se više puta sjaj, koji se na nebu odnosnoga vremena činio vječnom zvijezdom, a bijaše tek prolazna zraka, ali zraka tako bliještava, da su je sve oči promatrale s udivljenjem. Eto, zašto jevreji obično izvrsno uspijevaju u novinarstvu. Pače, svaki je jevrejski veleum donekle i novinar, te se bilo jednom bilo drugom vrinom znade isticati među drugima. Nije uzalud, kako je dokazao Rénan, misao o prekogrobnom životu jako tugja jevrejskom duhu. Jevrejski narod se velikom mukom pomaknuo naprijed. Ta pasmina želi živjeti na ovom svijetu i u sadašnjem času. Među nesretnim genijima, kojima se dalo pravo poslije smrti, nema možda nijednoga jevreja, jer su svi poslije orijaških borbi, na smrt ranjeni, podrti od truda i pečali, ali živi ušli u kulu slave.

6. *Jevrejski velikani i njihova domovina*

Jevrejski genij je dakle skoro uvijek inostrani genij. Lombroso*) je oštroumno opazio, da Jevreji,

*) *L'antisemitismo*, Torin, 1894. poglavlje V.

poput prozirnoga polipa, koji prima boju vode u kojoj pliva, poprima značajke naroda u kojem živi. U Njemačkoj se ponijemči, a u Italiji se potalijanči. I u raznim krajevima iste zemlje prilagođuje se pokrajinskom značaju. U mletačkom kraju mogao bi izvrsno pristati u Goldonijevu lakrdiju, a u Toskani oponašati Stenterella. To opažanje odgovara istini, ali nije potpuno, jer to prilagjivanje ne isključuje da pod njim bude ona uvijek jedna te ista potka intelektualnoga i moralnoga značaja, satkana od stare i vrlo čvrste judejske gragje.

Taj značaj je bolje vidljiv na višim pasminskim duhovima, jer, pošto je genijalnost skoro uvijek popraćena nazadnim nagnućima, jevrejski veleumi se možda djelomice vraćaju prvotnom, etničkom narodnom značaju i jer se na velikanu mnoga obilježja, buduć su na njemu povećana, bolje opažaju. Ne samo u Njemačkoj, već i u drugim zemljama, velike judejske inteligencije imaju uvijek poseban značaj, zbog kojega se oštroidnijim očima čine skoro tugjinskima u njihovu narodu. Malo pisaca je u posljednjih dvadeset i pet godina toliko uzvitlalo talijanski duh kao Lombroso, pa ipak nijedna inteligencija nije manje talijanska od njegove. Talijanska je inteligencija, čiji su najveći uzori Leonardo da Vinci, Nikola Machiavelli i Gallileo, prostrana, ali skladna i nadasve posve svijesna same sebe. Vidi duboko i mnogo, ali sve vidi sa jasnim obrisima, kao predmete postavljene na podnevno sunce. Nikada ne pogagja kroz maglu neodregjene svijetove. Njeziine tvorevine imaju uvijek skladna razmjerja umjetninâ. Naprotiv Lombrosova inteligencija imade nešto od veličajne prirodine ružnoće, koja se odrazuje u njegovu djelu, orijaškom po opsegu i izgradnji, ali bez ukusne savršenosti u pojedinostima. Njegova snaga ne leži toliko u tačnoj

svijesti vlastite misli, koliko u nagonskoj intuiciji i polusvijesnom nadahnuću, po kojemu pogagja stvari, kao da mu ih neki duh kazuje u časovima zanosu. I stil odgovara tom osobitom stanju inteligencije. Ne piše on hrgjavo, kako neki kažu, jer uistinu, ako ne uvijek, često uspijeva da izrazi svoje pomisli vrlo jasno i samostalno; samo što njegov stil nema ništa od prostranoga i kićenoga talijanskoga perijoda. To je jedan od najizvanrednijih slučajeva atavizma, što ga se dade opaziti. Oni vrlo kratki perijodići, namješteni i svrstani jedan za drugim, ali ne povezani između sebe, neporedani i nepodređeni, ne uključeni jedan u drugi i spleteni u kitu učenih izreka, nijesu naprosto drugo, već biblijski stihovi, primijenjeni raspravljanju znanstvenih stvari. Rénan je ustanovio, da stari jevreji nijesu poznavali zapleteni i izragjeni perijod grčke proze, već samo kratke uklesane perijode, koje stoje o sebi, čije međjusobne idealne odnose, neizražene riječima, mora pogagjati čitatelj. To je oblik isprekidan, litanijski stil, koji izvrsno pristaje za izražavanje neodređenih i jednoličnih duševnih stanja. Po atavizmu se Lombroso nesvijesno vratio starom litanijskom obliku svojih otaca, i kada se radi o tako tačnim i raznoličnim predmetima, kao što je rasčinjavanje zločinačke psihologije ili proučavanje pelagrijske patologije.

7. Razgovor sa Georgom Brandesom

Drugi vrlo čudan i u Italiji malo poznati slučaj jest slučaj Georga Brandesa. Georg Brandes je jevrej i u ovom času najglasovitiji danski kritičar, te jedna od naosobitijih umnih pojava našega vremena. Njegovo glavno djelo „Velike književne struje XIX. stoljeća“ sasvim je začaralo dansku omladinu.

Osobito je njegovo djelovanje na polju intelektualne propagande. On je uveo u Skandinaviju filozofske misli engleskoga i francuskoga pozivitizma, te je Njemačkoj, a preko nje i svoj Evropi, otkrio nove tvorevine skandinavske književnosti, osobito Ibsena i Björnsona. Silan utjecaj, što ga je on u isto vrijeme vršio u Njemačkoj i Skandinaviji, udivljenja i neprijateljstva, što ih je izazvao oko sebe u vršenju toga osobitoga dvostrukoga poslanstva velikoga tvažaća i izvažaća misli unutar i preko domovinskih granica, dobro odaju, da je on, kakogod se mislilo o njemu kao kritičaru i povjesničaru, posljednjih godina vrlo mnogo važio u umnom životu Njemačke i Skandinavije.

Ipak je malo tko kao on, tako slabo shvatio njemačku prosvjetu. Možda se niko nije osjetio tako tugj i skoro prognanikom u zemljama, u kojima je radio i živio. U njemu je tako jaka čežnja za jućom i za krajevima, odakle se njegova pasmina iselila, te bi se reklo, da je on sam izagnan iz Palestine, a ne njegovi pregji pred sedamnaest stoljeća. Uza svu slavu, prijateljstva i lagodnosti, reklo bi se, da se u svojem zavičaju neprilično osjeća, kao izagnanik.

U umjetnosti on uistinu obožava oblik i vanjsku ljepotu, a u moralnom pogledu je, kolikogod sklon socijalizmu, individualista, jer ono, što ga privlači i zanima, jesu blistave individualnosti.

— Kada je Bog stvorio zemlju, — govorio mi je u Kjöbenhavenu, kada sam ga posjetio — pomislio je, da će svijet nastavati samo predjele oko Sredozemnoga mora. Tu je postavio Grčku, Italiju, Francusku i Malu Aziju, a nije mu ni pa o na pamet, da bi ljudi došli na neveselu misao i pošli obitavati ledene krajeve. Šta je lijepo u ovim krajevima? Bukove šume i more kroz tri mjeseca u go-

dini, pak sve postaje orijaškom gromadom leda, blijedom jednoličnošću, gdje se umire od tuge. Istina je pak, da je sada, kako se barem meni čini, Italiju zahvatio germansko ludovanje. Želi se raditi sve po njemačkom kalupu, krivotvoreći najsamoniklije značajke talijanske prosvjete.

To sam shvatio onoga dana lanjske godine, kada sam ovdje u Kjöbenhavenu vidio Pasquala Villarija, koji me došao potražiti i moliti, neka mu kažem, kako bi najbolje mogao proučiti obuku ručnoga rada, koja se predaje u našim školama! Strahota! Vi, koji ste svemu svijetu dali najdivnija djela ljudske umnosti, koji do jednoga imate urogjeni vam nagon samoniklosti i težnju za intelektualnom osobnošću, dolazite ovamo prihvaćati ružni mehanizam toga rada, prikladnoga za jednostranost jednoličnih i neplodnih duhova. Vi, koji ste umjetnici tvorci, hoćete da postanete tačni strojevi. Italija mi se čini narodom poniženim u svojoj inteligenciji, koji se svaki dan svijesno vježba u postepenom zaglupljivanju. Hoćete li biti zadovoljni, kada budete sišli na najnižu stepenicu općenite gluposti?

Tu se, kako je lako pogoditi, zametnula duga i vrlo čudna rasprava, u kojoj je on branio tako rekuć latinsko načelo, naime da je inteligencija sve. Ja sam naprotiv branio germansko načelo, da volja i skupni duh imaju najvišu društvenu vrijednost. Primijetih mu i na dugo mu razlagah, kako inteligencija ne samo nije dovoljna da nekom narodu dađe bogatstvo, slavu i sreću, već kako nije dovoljna ni da mu pruži umni život. Najdarovitiji narod može sa svom svojom inteligencijom pasti u gluplje življenje negoli narod osrednji. Dandanas je pred stotinom ljudi, koji znaju složno raditi, veleuman čovjek slab, poput djeteta pred orijašem; jer se slabosti pojedinaca mogu zbrojiti dotle, da sači-

njavaju orijašku snagu, ako je njihovo jedinstvo duboko. Nama — govorah mu — posvema nedostaje taj duh skupnosti, ta moć meĝusobnoga umnoŝavanja jednih za druge; mi se meĝusobno iskljuĉujemo i prem smo pojedince jaki, mi smo u gomili slabi. Jedan Talijan vrijedi viŝe od jednoga Nijemca; ali ĉetiri Nijemca skupa vrijede viŝe negoli dvanaest Talijana ponapose. To je formula, koja matematiĉki izriĉe osnovnu razliku izmeĝu tih dvaju druŝtava. Gledajte: Ako se ikoja vrлина ne moŝe Talijanima zaniĝekati, ne moŝe im se zaniĝekati umjetniĉki ukus. Ipak je pomanjkanje skupnoga duha kod nas tako veliko, da se dandanas u gomili gubi estetski ukus pojedinaca, dok u vaŝim zemljama gomila posjeduje umjetniĉki ukus, ŝto ga pojedinci nemaju. Uzmite banknotu talijansku i banknotu njemaĉku. Talijanska je komad gruboga papira, na kojem su urezane uŝasne slike i straŝni uresi, a njemaĉka je, uza svu teŝinu risarije, otmjena radnja. Tako je u svaĉem. Znademo mnogo zaista velikih kipara, a u svim gradovima je skoro svaka plokata oskvrnjena ruŝnim spomenicima, podignutim junacima revolucije. Imademo velikih graditelja, a novi Rim se izrodio u najjednoliĉniju zbirku ogromnih paralelepada izbuŝenih prozorima, zvanih palaĉama*)

Pomanjkanje toga skupnoga duha u nekom savremenom druŝtvu jednako je pomanjkanju *humus-a* (crnice) u nekom tlu. Tlo ne moŝe viŝe uspijevati, a druŝtvo nije kadro viŝe pruŝati jakim in-

*) Opaska prevodioĉeva: U ovom se pisac potpuno slaŝe s Carducijem, koji je, u svojem ĉestom ogorĉenju na isprevraceni ukus talijanskoga naroda, javno rekao: Ruŝni su naŝi novci! ruŝne su naŝe uniforme! ruŝni su naŝi spomenici!

dividualnostima nužnu hranu. U Helsingsforsu, glavnom gradu male države, kao što je Finska, našao sam muzej finske savremene umjetnosti, podignut od privatnoga društva, koje svake godine kupuje djela najboljih finških umjetnika. Mislite li Vi, da je zemlja od 30 milijuna stanovnika, pače, reći ću kao Vi, umjetnikâ ikada pomislila na slično nesebično i dostojanstveno šticeenje umjetnosti? Jadnih li naših umjetnika, da nema pariskih ili londonskih milijunaša, „divljaka“ sa sjevera. Kao što je u umjetnosti, tako je u svem ostalom: u znanosti, politici, dobrotvornosti i moralu. Općeniti nehaj je strašan. Amo tamo nagje se silnih individualnosti, ljudi izvanredna uma i žilavosti, pravih orijaša, koji vrijede koliko čitava vojska i bore se za izvjesnu misao, ali ih društvo oko njih, prem ih obdari kakvim platonskim izrazom udivljenja, ne bodri, ne pomaže pružanjem moralnoga i materijalnoga oružja, niti se stišće oko njih. Vojskovogja podiže zastavu, narod je pozdravlja pljeskom, ali nitko se ne miče, da ga slijedi u navali. Šta ćete da se radi? Mnogi se od naših umnih junaka i osamljenih boraca idealala umore i venu u osami, u kojoj su pušteni, te napokon, iscrpljeni od uzaludnoga napora, klonu.

Tako u velikim crtama glasi taj razgovor, koji mi je još vrlo živ u pameti, jer mi se u onom času činilo, da sam gost, koji puti gospodara, kako će se snaći u svojoj vlastitoj kući. Dobio sam jak dojam, da je taj umni čovjek ostao tugj duhu kraja i pasmine, gdje se rodio i živi. To uostalom nije samo njegov slučaj, i po tom se razabire, zašto jevrejski veleumi nijesu skoro nikada službeno priznati u svojim zavičajima, gdje su tugjinci. Ne govorim o Spinozi, kojega su puštali, da namješta očale između jedne i druge strane svojega besmrtnoga

traktata. Ne govorim o Heineu, čiji je slučaj već načet, ni o Marxu, kojega su potisnuli na stranu iz političkih razloga. Puštam po strani, prem je vrlo zanimljiv i Lombroso slučaj. Lombroso nije postao profesorom zbog samostalnih proučavanja, u kojima leži njegova slava, već zbog skroz tehničkih studija, koje je mogao obaviti kogod drugi Lombroso je i danas, ako nije posve odbačen, više trpljen, megoli priznat od službenih prestavnika znanosti. Ja naprotiv mislim na Brandesov slučaj, pošto sam sada o njemu govorio. Prem je Brandes vrlo popularan, i prem je imao veliki utjecaj na mladu Dansku, svi se službeni predstavnici države drže prema njemu neprijateljski. Ne samo, da mu je protivnost dvora onemogućila postati univerzitetskim profesorom u Kjöbenhavenu, već se čak dogadjalo, da ga nisu pozivali ni na službene svečanosti najslobodumnije naravi, kao što je 1895 bio banquet, što ga je gradsko vijeće u Kjöbenhavenu priredilo inostranskim novinarima poslije svečanosti u Kielu.

To službeno nepriznavanje potajice i malko ražalošćuje te velike tugjince u rođenoj domovini, uza sav njihov prividni prezir, ali to je kobna posljedica oprečnosti karakterâ. U redovitim prilikama država nema da, u pogledu misli i osjećaja, bude ni naprednjačka ni nazadnjačka, već izraz misli i osjećaja gomile, njezine vjere i njezina morala. Država može i mora postati naprednom ili nazadnom, kada je društvo razdijeljeno u dvije skupine, čiji je umni i moralni razvoj silno različit i od kojih jedna nastoji, da privuče sebi drugu. Danska je i čudoredno i umno vrlo jednovrsna. Sve je pučanstvo školovano, a njegova konvencijona ili iskrena etika osovljuje se u glavnom o protestantanstvo i spolno čudoregje, prirođeno germanskim krajevima, kojega je svijest u svoj masi raširena i

živa. Eto naprotiv umnoga i blistavog spisatelja, koji između ostaloga napada i ta dva osnovna načela narodnoga čudorednoga života. On napada protestanstvo kao oblik neprirodnoga licemjerstva. Što će na to država? Pojedincima je slobodno uvažavati njegove velike umne vrline i diviti mu se, ali država, koja predstavlja trajnu osrednjost narodnih misli i osjećaja, imade pravo ne priznati ga. Službena neprijateljstva prema Brandesu uvjeravaju me bolje nego šta drugo, da je Danska poštena zemlja, jer su u njoj svi izvršili svoju dužnost. Vlada ganjanjem stranca, koji je iz puke etničke antipatije pobijao načela narodnoga čudorednoga života; a narod nagrađivanjem umnika i širitelja novih misli, ne samo častima, već i novcem, jer Brandes prima 4 hiljade kruna (jedno šest hiljada franaka) godišnje od društva privatnikâ za godišnji tečaj predavanja. Svako drugo rješenje bilo bi tako nerazložito, kao kada bi Darwin u ime nagrade za svoja otkrića bio od pape zahtijevao, neka ga imenuje biskupom.

Isti razlozi vrijede i za još uvijek izostalo službeno priznanje Heineove slave sa strane Njemačke. Mi često prigovaramo njemačkoj vladi, što ne će da vidi tu zvijezdu, ali nemamo pravo, jer se građani mogu diviti pjesnicima po miloj volji, ali razložna i ozbiljna vlada ne može priznati pisca, ma koliko umnoga, koji je pobijao i ismijavao načela, na kojima ona počiva. Tom se dosljednošću sa svake strane uzdržaje u društvu vjera u misli, društvena ozbiljnost i tačnost i jasnoća političkih načela sviju stranaka, koje se onda privode u djelatnu odlučnost i dosljednost. Naprotiv su smušena, sumnjarska i isprevrćena ona društva poput naših, gdje kralj i vlada mogu dizati spomenike Josipu Mazziniju, gdje se prvaci socijalističke stranke uno-

vačuju iz redova univerzitetskih profesora, gdje se može postati komendatorima^{*)} i senatorima i uz pjevanje kraljoubijstva i prevrata, samo neka su stihovi lijepi, a jezik besprijekoran. Ali još uvijek mislimo, da država mora posvetiti umnu veličinu umjetnika i učenjaka te im pribavljati bogatstva i časti. To je samo uspomena na drevni cezarski mecenatizam, ili na ono književno prosjačenje, koje je u prošlim stoljećima muktašilo po dvorovima i po velikaškim kućama. Po savremenom shvaćanju, država nema nikakvih estetsko-filozofskih, već samo gospodarskih i ćudorednih zadaća. Država imade jedino upravljati javnim zakladama, da providi materijalnim potrebama društva, i unapregjivati ćudoredni razvoj gomila. Ono, što izmišljaju, sanjaju i pišu spisatelji, umjetnici i mudraci, nje se tiče tako malo, kao i ljubavni odnošaji privatnikâ. Građjani moraju biti dobroćinitelji umjetnika i učenjaka, te im prema svojim ličnim ukusima omogućivati razvitak i pribavljati im moralna i materijalna životna zadovoljstva. Učenjaci i umjetnici, imaju pravo, da se brinu tako malo o vladi, kao o upravnom vijeću kojegod banke. Vlada može posredovati tek kada se radi o tako općenito priznatim i trajnim književnim slavama, gdje su načelne borbe isključene, kao što su Goethe i Schiller. Ta slava postaje skoro idealnim narodnim vlasništvom, a vlada je njegova upraviteljica, kao što je čuvarica velikih zemaljskih spomenika. To je u svakom slučaju služba arheologa, a ne mecenata.

8. Fiziologija etičkoga duha i pesimizma

Od svih osobina jevrejskoga genija pesimizam i etički duh su mu najviše i najbolje pripomogli.

*) Op. prev.: vrst talijanskog reda.

da izvrši veliku povijesnu zadaću. Od kršćanstva i dalje, pesimizam i etički duh jevrejâ, postali su dvije silne moralne sile prosvjete, koje su u raznim vremenima raznojakom upornošću djelovale, a i danas, o sivom izminuću stoljeća, djeluju jednako jako kao u rijetko kojim drugim povijesnim razdobljima. Ispitati njihov izvor i značaj, znači proučiti jednu od glavnih strana savremenoga moralnoga života.

Zašto su baš jevreji prožeti tako etičkim duhom i pesimizmom? Na takva pitanja je vrlo teško odgovoriti. Bez preuzetnosti, da se teme'jito riješi tako strašno pitanje, dosta je primijetiti, da su pesimizam i etički duh dva srodna osjećaja, koja predstavljaju otpor nutarnjega stanja nezadovoljstva i nemira. Reklo bi se, da su jevreji malo sposobni za sreću, i da su osugjeni na muke vječnoga nezadovoljstva. Ja sam ih upoznao vanredno mnogo iz svih staleža, raznih značaja i svakojakoga shvaćanja. Našao sam međju njima sve moguće tipove, ali vrlo rijetko tip čovjeka mirnoga, odmorenoga i sobom zadovoljna, jer ih skoro sve muči bolna nutarnja razdraženost poput onoga, kojem nije lagodno na svijetu. Nije odveć jasno, od čega zavisi taj vječni nemir. Zaista ne zavisi od pomanjkanja onoga, što po gruboj psihologiji većine sačinjava osnovne uvjete sreće, jer se u zapadnim evropskim krajevima skoro svi jevreji nalaze u izvrsnim prilikama i posjeduju, razmjerno više od drugih rasmina, veći dio onoga, što se smatra b'agom općenite sreće: bogatstvo, slavu i moć. Ipak je međju tim mezimcima sreće teže naći sretna čovjeka negoli međju sirotinjom. Čini se, da skoro svima nešto manjka; čini se, da ih neodređeni na on tjera put nepoznata cilja, te se muče, što ne mogu stignuti do njega, i što ne znaju, kuda bi težili.

Često se vijaju mnogi, kako ih na vrhuncu sreće tišti neodregjena zlovolja. Drugi, prem prepuni sreće, jadaju se na malene dosade kao na velike nesreće. Jedni su na putu, da im se neka želja ispuni, pa se najednom zaustave zahvaćeni od nesхватljiva grizodušja, ili odvratnosti, a kada progje zgodan čas, očajavaju, što im se želja ne može više ispuniti. Ako dandanas donekle svi pate od živčanih bolesti, one bijesne mnogo okrutnije u toj pasmini i bude u njezinom duhu nemir, što se ne će nikada ničim umiriti. Od toga nemira jače trpe darovitiji pojedinci, a najdarovitiji su njihovi ljudi od njega upravo mučeni.

Možda to stanje jevrejeva neprestanoga nezadovoljstva zavisi donekle od njegova psihološkoga položaja gosta. U svim prosvijećenim zemljama svijeta su ukinute ili na najmanje svedene zakonske podregjenosti jevreja; ali jevrej, osobito inteligentni, uvijek ostaje — tu razliku ne može nikakav zakon izbrisati — strancem i zbog svojega značaja umno i moralno različitim čovjekom od gomile, usred koje živi. Često mu je ta različitost značaja, dragocjeno orugje sreće, ali i muka, jer mu je teško i bolno prilagoditi se tako moralno i umno različitoj sredini i postići ono potpuno prilagogenje, koje je vrhovni uvjet sreće. Netko može zavladatai nad nekim društvom, te steći slavu, moć i bogatstvo, ali ako njegov značaj ne odgovara općenitom značaju naroda, u kojem živi, ne će moći nikada biti sretan, jer se njegova ličnost ne će moći nikada potpuno otkriti, već će uvijek imati bolnih i nesavladivih zapreka. U velikoj čovječanskoj litiji, prema budućnosti, jevrej ne zna ići korakom skupine, u koju je zašao. Hoće da ide svojim korakom i žuri se naprijed, pri čem poremećuje redove, udara o druge i izlazi iz crte. Tako mu često

uspijeva, da dopre do na čelo litije, ali ga progona nesknosnost svih, koje je gurnuo i nepovjerenost onih, koji ne razumiju, zašto on ne će da stupa u redu s drugima.

Ali čovjek uvijek traži olakšanje svojim unutarnjim mukama, a olakšanje se često nagje u proganjanju i mučenju drugih. Pesimizam je najidealniji oblik one potrebe za mučenjem drugih, što je osjećaju oni, koji trpe. Bol je poticanje na okrutnost. Pas, razderan od bijesa, grize. Najmirnije životinje, podjarene od bijesa parenja, postanu zločeste. Epileptik, kojega bolna razdraženost muči u središtu možgana, postaje okrutan prema drugima. I najbolje čeljade, ako se nije dosta naspava'o, ustane zlovoljno zbog neodmorenoga umora, te zlostavlja sluge ili rodbinu da svoju zlovolju umanjí. Bol je solidarna. Tko trpi, gleda da zbači dio svojega trpljenja na druge. Pesimizam velikih spisatelja vrlo često je idealan oblik toga proganjanja, jer pisac, rušeći kakvu obmanu i otkrivajući kakvu duboku životnu žalost, s jedne strane umišlja sebi, da odapinje bolni udarac na tugje duše i da im prouzrokuje patnje. S druge strane, promatrajući prizor boli, glede koje drži, da tišti sve druge ljude, on nalazi gorku utjehu u pomisli, da nije samo on nesretan, već i mnoga druga bića i sav ljudski rod.

To duševno stanje daje sivkastu boju ne samo maštanjima umjetnika, koji rado poigravaju s čuvstvima i osjećajima, već i filozofskim umovanjima i učenjačkim opažanjima o pojavama prirodna i društvenoga života. Priroda po sebi, niti je dobra, niti je zla. Opažanje i razmatranje su skoro slični dvostrukom dalekozoru, koji s jedne strane pokazuje prirodu lijepom, a s druge zlom. Kako se dalekozor daje lako preokrenuti, tako se i optimistič-

ki i pesimistički dojmovi dadu lako izvrnuti. Da je optimist otkrio veze između genija i izrođenja, bio bi našao povod, da se divi dobroti prirode, koja tako pročišćuje bolest. Naprotiv je jevrej pesimist našao u tome najstrašnije svjedočanstvo zloće u prirodi, koja rađa najsjajnijim plodovima. Otvore li se ti plodovi, nagje se crv, koji ih grize. Da se jevrej dovinuo teoriji o *struggle for life*, kakav je tragički izgled mogla poprimiti! Naprotiv po Darwinu i Wallaceu ona izgleda dobrotvornim, malo bolnim zakonom, koji mjesto dokazivanja, da je život zlo, dokazuje, da priroda teži usavršavanju.

Moralna kritika je drugi zapletniji oblik toga progombenoga nagona u onima, koji trpe. Onom, koji trpi, nužda je napadati nešto ili nekoga. Ako je stradalnik čovjek nježnih moralnih osjećaja, predmetom njegova napadanja mogu biti poroci društva, u kojem živi. Taj rat protiv poroka, može biti ugodniji od bolnih previjanja pesimističkoga razmišljanja, jer se iskaljivanje unutarnjega nemira udružuje s uzvišenom sviješću borbe za moralno veličanstvenu svrhu i rata protiv zla, za najviše i najplemenitije ljudske osjećaje, za čestitost, poštenje, vjeru i pravdu. Ako se radi o skroz idealnom iskaljivanju nezadovoljstva, ta kudilačka srčanost može naravno biti posvema književna, te se iskaljivati u knjigama, govorima i napadajima, koja nikako ne opredijeljuje djelatnost, kao što opet može opredijeliti i misao i djelatnost. Ali i u jednom i u drugom slučaju njezin izvor treba tražiti u nekom stanju nutarnje zlovolje, koje podstiče progombeni nagon plemenita oblika. To je plemeniti preobražaj sebičnoga osjećaja, koji još jednom dokazuje, kako priroda znade pokrivati olovo zlatnim pomazom i iskrenuti hrgjave nagone u nastojanja k čudorednom poboljšanju; ali više od toga ne može,

jer ni priroda nije kadra ispuniti alkimistov san, da pretvori olovo u zlato, oponašajući njegovu težinu i čestični sastav.

9. *Apsolutno zlo i relativno zlo*

Taj etički duh, koji je sebična postanja, sadrži uistinu sve slabosti sebičnih osjećaja. Mislím, da je Ernest Rénan pridao donekle pretjeranu moralnu vrijednost i povijesnu važnost tom jevrejskom etičkom duhu, koji sadrži u sebi više prevratnih, nego li naprednih načela. Najveća slabost te politike jest, da ona napada porok sam po sebi, ne dovodeći ga u vezu s većim zlima, koja se mogu s njim ukloniti, ili s dobrom, kojem je porok, obzirom na nebrojene slabosti ljudske duše, prelazan ali neminovan preduvjet. Zlo je u društvenom životu često orugje dobra, prelazan ali nuždan preduvjet budućega poboljšanja. Zato je svaka moralna kritika, ako ne zna razlikovati posvemašnje zlo od zla, koje je prelazni preduvjet dobra, lažna i tjesno grudna.

To je osnovna pogreška čitave Reclusove etičke kritike. On se gorko izruguje porocima prosvijećenih društava, te dokazuje, kako prosvjeta kvari čovjeka, koji se rodio dobar, i koji je u prvobitnim društvima pošten, istinoljubiv, ljubazan, zadružan i nesebičan. Prema dobrom Eskimcu, koji ne laže, ne krade, i dijeli svoje bogatstvo među *klan-ske* drugove, kada mu se čini, da je za nj preveliko, Englez, neiskren trgovac, surov prema nižim narodima, halapljiv za novcem i bezobziran, u borbi o bogatstvo, bio bi sramotno i opalo stvorenje. Ali prosugjivati dva društva po broju njihovih poroka, a da se taj broj poroka ne stavi pored zadataka, koje ta društva vrše, isto je tako besmisleno, kao prosugjivati proizvodnu valjanost dvaju orugja po

sadašnjem njihovom stanju, a da se ne uzme u obzir razno vrijeme, kroz koje su ta oruđja radila. Englesko društvo je više poročno od eskimskoga, ali je zato tom društvu uspjelo osigurati neprekidni napredak svojega materijalnoga i moralnoga života, te prilično dobro zaštićivati ogroman broj ljudi protiv mnogih zapletenih izvanjskih pogibelji, kao što su oskudice, bolesti i prirodne nepogode. Uspjelo mu je utanjiti osjećaje i misli; proširiti međe umne i moralne svijesti milijunâ ljudi stvaranjem znanosti, umjetnosti i vjera; te usposobiti svoj narod, da osigura sebi neizmjeran buduća prostorja, po kojima je već namjestio svoje zastave u znak svojega prava na život! Ako je življenje prvo pravo i prva dužnost čovjekova, šta vrijedi Eskimčev život, koji je privezan o nestalan lijet prolaznoga časa poput cvijetnoga peluda o kukčevo krilo, napram engleskoga društva, čvrsto usagjenoga usred vječnoga obticanja vremena, poput kule, koja se u sredini brze rijeke diže na hridinastom ostrvu? Mnogi poroci engleskoga društva, koje ovdje važi kao uzor svih prosvijećenih društava, jesu prolazan ali nuždan preduvjet, koji je omogućio to veličanstveno uređenje društvenoga života. Pohlepa za novcem je tim ružnija mana, što novac ragja broju djece: nepoštenje, podmuklost i okrutnost, ali je sve do sad novac bio i najveće poticalo na rad. Zato posvemašnje kugljenje toga poroka bez uvažavanja bezbrojnoga dobra, kojem je dao povoda, znači ne priznavati najdivniju pojavu prirode, naime zapleteno stvaranje dobra preko zla, što vrije.

Istu pogrešku imade moralna kritika, koju je Karlo Marx uzeo za temelj Proglašenju komunističke stranke. Karlo Marx bijaše velik učenjak, ali iz intelektualnih razloga se postaje piscem, a ne prevratnikom i prvakom stranke. Pre-

vratnikom se postaje iz razloga sentimentalnih. Sentimentalni razlog u njemu, kao u mnogim drugim socijalistima, ne bijaše toliko samilost prema radničkoj bijedi, koliko moralna odvratnost prema neobuzdanoj pohlepi za dobitkom, koju je u novom građanstvu bila izazvala lakoća brzoga sticanja. Karlo Marx je odao potpuno priznanje revolucionarnim zaslugama građanstva i njegovom golemom intelektualnom djelovanju, po kojem su se divno razvile znanosti, umjetnosti, trgovina i industrija, ali on nije nikako razumio silni i dobrotvorni preokret kojim je bio popraćen nastup kapitalizma. Vrlo čudno i nastrano protuslovlje je pomutilo njegov duh: Kao intelektualac i socijolog, on je strastveni evolucijonista, koji vjeruje u napredak, ali ga s druge strane, kada analizira moralni život svojega vremena, zaslijepuje nazadnjački pesimizam njegove pasmine. Građansko doba mu se u povijesnom razvoju čini časom čudesnoga umnoga napretka i moralnoga opadanja, u kojem se ljudska sebičnost otkriva u gruboj surovosti, bez obmana. Po tom taj dubok i prostrani duh dolazi dotle, da nalazi nešto lijepo i idealno u feudalnom moralu spram prozaičnoga građanskoga morala: „Građanstvo je, piše on, gdje je došlo do vlasti, uništilo feudalne, patrijarhalne i idiličke veze. Nemilosrdno je strgnulo šarolike feudalne konce, koji su vezivali čovjeka o prirodne mu gospodare, te nije ostavilo između čovjeka i čovjeka druge veze, osim gologa interesa i pohlepnoga primanja u gotovu . . . Udušilo je sveti žar vjerskoga zanosa, viteško oduševljenje i sjetu starinskih građana u hladnoj vodi sebičnoga računa. Procijenilo je vrijednost ličnoga dostojanstva i, umjesto bezbrojnih stečenih i poveljenih slobodina, bez grizodušja je proglasilo samo slobodu trgovine. Sve o sve: mje-

sto izrabljivanja zakriljenoga vjerskim i političkim obmanama, došlo je otvoreno izrabljivanje bez stida i bez srca. Građanstvo je skinulo aureolu djelovanja, koja su se dosada cijenila i počitala po božnim strahom".

Sve je to vrst strastvenoga otpora protiv prosvjeta. Građanski vijek pretstavlja ne samo velik umni napredak, već i nadasve silan napredak moralni: Psihička sila je zamijenila silu fizičku, a himba nasilje. O tom ne može sumnjati, tko je u pojedinostima proučavao moralni život prošlosti. Danas se radnik pušta izrabljivati u poslu, a da ga na to poput drevnoga roba ili starinskoga kmeta ne sili gruba sila, jer mu se radi da pogine ili od neimaštine, ili da rabota za kojega poslodavca. To je stanje, prem po sebi nije lijepo, za sve velika sreća, jer unosi općenito ublaživanje običaja, što koristi i onima, koji su izrabljivani. Pesimist bi mogao kazati, da je to ublaživanje običaja na posvemašnju korist glavničara, kojima radnici dolaze na vrata radionica dobrovoljno nuditi svoj rad, mjesto da oni sami na svoj trošak i opasnost prireguju lov na robove ili novačenje kmetova. Ali to je površna pogreška, jer, ako današnji glavničar može slomiti mač s kojim je nekada silio roba i kmeta na rad, sada je razoružan, kada bi s njim htio ukrotiti pobune svojih dobrovoljnih slugu. Ropske pobune su se u staro vrijeme gušile pribijanjem u gomilama na križ, a pobune kmetovske sustavnim pokoljima. Dandanas se pak proletarijat kupi u strašne vojske, uz posve blage progone, koji sastoje od osuda na koji mjesec tamnice. To su udarci žicka na slonov hrbat.

Himba je dakle, ma koliko u sebi odurna, božji blagoslov, kada odstranjuje nasilje, kada radi nje teče zlato onuda, kuda je prije tekla krv. Politički

izbori su u građanskom vijeku vrlo često prosta trgovina; ali, zar bi se htjelo da opet budu obdulje i trkališta kao u općinama viteškoga srednjega vijeka? Trgovinstvo nije ni najmanje ponizilo ljudsko dostojanstvo, već ga je unaprijedilo, jer je postavilo izmjenu usluga među jednacima na mjesto mnogih akcija, od kojih su prije sastojale veze hirovite dobrohotnosti između jakih i slabih. Radnik, koji od jutra do večeri radi u velikoj tvornici, imade o svojoj moralnoj ličnosti življu svijest, negoli zanatlija prošlih stoljeća, koji je po gospodskim kućama prosio posla kao kakvu milostivu uslugu. Književnik, koji kuburi prodavanjem svojih spisa, živi dostojanstvenije, negoli njegov drug od par stoljeća natrag, kojega su isprazni mecenati uzdržavali mrvicama sa svojih raskošnih trpeza.

10. *Obmana o čovjeku prirogjenoj dobroti*

Taj oblik moralne kritike je dakle nepravedan i lažan, ali možda upravo zato imade u sebi silnu sugestivnu snagu i prestavlja prevratni kvasac vanredne energije. Čovječji otpor protiv boli nije razložan, već nagonski. Tko je na priliku, kada osjeti prve bolne znakove bolesti, tako vedar mudrac, te diže ruke i zahvaljuje Bogu ili prirodi na tom udesnom glasu, da se u njemu kvari jedno udo? Čovjek trpi od poroka, s kojima su zaražena prosvijećena društva. Za to je u času boli slabo raspoložen, da računa, kako je sadašnje trpljenje uvjet neizravnih i mnogostranih koristi. Ako bi mu i uspelo pojmiti to osnovno načelo društvenoga života, to bi mu malo pomoglo, da obuzda nagonске otpore svoje ranjene osjetljivosti. Od tih otpora najobičnija su dva, naime mržnja spram poroka i brzo vjerovanje napadajima strastve-

nih kuditelja postojećega mora'a. Krivo bi bilo, kada bi se u tom lakom ljudskom vjervanju u moralnu kritiku gledao znak etičkoga uzdizanja i težnja k savršenijim oblicima društvenoga života. Ta mržnja spram poroka je skoro uvijek nazadnjački oblik osjećaja, nesvijesna pobuna protiv prosvjete i napretka, nastojanje k povratku u ono stanje moralnoga zastoja, koje je prirogjeno društvima u zametku. Najniži stupanj društvenoga razvoja, što ga predstavljaju prosta društva bez vlade, bez vlasništva, bez vjere, bez umjetnosti, bez znanosti i bez raskoši, gdje se ispoljuje neposredna narav čovječja, obilježen je pretežnošću pasivnih kreposti i pomanjkanjem nasrtljivih poroka. U tom i ni u čem drugom sastoji idila prvobitnoga čovječanstva, kako ju je nježno naslikao Reclus. Pošto manjka svaki poticaj sebičnosti, a po tom i svaka borba, pasivni oblici kreposti, iskrenosti, istinoljubivosti i megjusobne ljubavi prevlađuju jedino za to, jer su manje tegotni od nasrtljivih poroka, kao što su pohlepa, okrutnost i mržnja. Čovjek je po svojoj naravi sklon, da ekonomizira napor i da štedi trud. Za to je, kada ga jake pobude ne nagone na zlo, dobar zbog nerada, jer devet desetina svih poroka sastoje u djelatnosti, dok devet desetina primitivnih kreposti sastoje u pasivnosti. Kada počne prosvjeta, a s njom borba pojedinaca, onda se čovjek mora podvrći tegobnoj aktivnosti poroka. Mjesto da se zadovolji s malenim bez truda stečenim dobitkom, njega goni bolna pohlepa, da muči svoju dušu, da se izlaže neizvjesnostima i podnosi neizrecive tjeskobe u svrhu gomilanja bogatstva. Mjesto da svoju misao neposredno izrazi riječima, mora da se muči, kako bi udesio zamršene laži. Mjesto da se dobrovoljno prepusti jednostavnom osjećaju dobrohotnosti prema drugima, pri-

siljen je mrziti one, koji se opiru njegovim željama i trošiti dio svoje moralne energije u bolnom traženju osvetne slasti. Bez sumnje, čovjek se vrlo često strastveno podaje i skoro opija tom grozničavom djelatnošću poroka, kao što se vojnik u bitci opija krvlju i pokoljem. Ali kao što vojnik svejedno voli život, tako je i čovjek uza sve to sklon pasivnoj dobroći. Bez jakih pobuda on se ne bi podvrgao lju-toj borbi nasrtljivih poroka. I u istinu on se od vre-mena do vremena umara i onda mu se porok pri-činja mrskim, ne, jer je nečudoredan, već jer je tegoban, jer uvjetuje opasnosti, nemir i nepresta-no napeti napor volje i misli. Tko se osjeća vječno ili privremeno nesposobnim za taj napor, zamrzi u času umora na porok, kako se mrze svi uzroci boli, te svijesno ili nesvijesno čezne za društvenim stanjem, sličnim onom u prvotnih naroda, u kojem se svaka bolna natega može uspavati u općenitoj pasivnoj kreposnosti. Uspjeh mnogih moralnih ob-novitelja, osobito Tolstojev, ima se pripisati upra-vo toj nazadnjačkoj sklonosti k blaženosti prvih bezborbenih društava.

Ali prosvjeta ne napreduje bez borbe i bez na-pora. Zbog običnoga, ljudima prirogjenoga pomanj-kanja umovanja, skoro svi, koji prosvjeduju pro-tiv ljudskih poroka, ne misle, da bez mnogih od tih poroka ne bi mogle postojati mnoge dragocjene prednosti i dobra, što ih prosvjeta daje velikom dijelu čovječanstva. Mnogi ljudi, umorni od jako-ga umnoga naprezanja, što ga zahtjeva dandanaš-nja neobuzdana utakmica, rado prisluškuju, da se uvjere, e je društvo Babilon gnjusnih poroka; ali nijedan od njih, kada putuje brzim vlakom, ne pomišlja, da je ona lagodnost u najmanju ruku makar i djelomična odšteta, ako nije, kako često biva posljedica mnogih općih društvenih poroka.

U tim se moralnim pobunama nalaze samo atavistički tragovi; dočim visoki i napredni oblik moralnoga ošjećaja spram poroka sastoji u nezadovoljstvu, što se oblik težega poroka ne nadomješta, ako je samo moguće oblikom manje teškim. Dok je moguće, da se djelo prosvjete vrši manjim brojem boli, bez kojih se, obzirom na slabost ljudskoga duha, ne može izvršiti, dužnost je uprijeti, da se ostvari taj preokret, koji nastaje uvagjanjem manje teških oblika porokâ na mjesto težih. Kada se vidi, da je u nekom društvu, kao što je englesko, grubo i oružano nasilje jednoga razreda nad drugima zamijenjeno skroz gospodarskom i umnom odvažnošću, koja se stvara između imućnih i neimućnih, fiziološki je naravno, da se u narodima, kao što je talijanski, gdje nasilje još imade žešći značaj, stvara struja moralne odvratnosti protiv surovijih sustava, koji su još na snazi. Uzme li se u obzir strašna usijanost sebičnosti u našim trgovačkim i industrijskim borbama, fiziološki je naravno, da se rađa čežnja za mirnijim stanjem stvari, te da socijalistička stranka snuje društvenu obnovu, po kojoj bi proizvodna snaga društava ostala jednaka ili se povećala, samo da ljudska sebičnost ne bude tako divljački razularena. Ipak u svim ovim slučajevima mržnja na izvjesni oblik poroka nije opredijeljena odvratnošću spram poroka samoga, već činjenicom, da se isti društveni zadatak može vršiti u manje teškom obliku poroka, ili naprosto bez poroka.

11. Društvene reforme i moralne reforme

U tom sastoji ogromna razlika između društvenih reformama i reformama moralnih. Društvene reforme uzimlju u obzir moralnu vrijednost izvjesno-

ga poroka u vezi s djelom, što ga on vrši u društvu, u vezi sa ustanovama, kojima je temeljem ili uvjetom, te nastoje ostvariti moralni napredak uklanjanjem onih poroka, koji se mogu zamijeniti manje teškim, ili posve iskorenjenim oblicima, a da se ne smanji ukupni broj društvenoga rada. Naprotiv, moralne reforme nastoje suzbijati porok kao porok bez obzira na njegov društveni zadatak, te, polazeći s načela, da su neka djela posve hrgjava, hoće da se ljudski rod posvema od njih suzdrži, ne vodeći nikakva računa o daljnjim posljedicama, koje bi mogle nastati. Po tom, moralne reforme, upravo jer se temelje na lažnoj kritici, mogu u sebi sadržavati teških opasnosti i mogu postati vozilom, odakle se na čitave prosvjete šire klice bolesti mjesto životnih načela. O tom povijest daje strašan primjer, o koji je vezana jedna od najtežih odgovornosti jevrejskoga naroda.

Kršćanstvo je bez sumnje bilo najveći pokušaj moralne obnove, što se izvršio u zapadnoj prosvjeti, i bilo je nadasve judejsko djelo. Pače, ono je bilo remekdjelo jevrejskoga etičkoga duha, ali remekdjelo, o koje se veže nehotična i nesvijesna pogreška, koja je imala teških posljedica. Krivnja je jevrejskoga naroda, da je pred osamnaest stoljeća prenio na arijski duh novu bolest: duh vjerskih progona. Kratki Isusov san i oduševljenje malobrojnih naraštaja za ideal opće ljubavi ispaštani su kasnije krvlju milijuna ljudi, umorenih u vjerskim ratovima i ubijenih na mučilištima zbog vjerskih zločina.

Problem kršćanstva je još otvoren i neriješen. Je li kršćanstvo bilo naprednjački pokret ili nazadak, blagodat ili nesreća? Čini se, da još nije na to dat konačni odgovor. Rénanovo rješenje je odveć romantično i sentimentalno, da se ne porodi sum-

nja e je sam pisac manji vjernik od tolikih čitatelja. S druge strane treba žaliti, što Nietzscheove nastranosti još više mute pojmove vrhu tako silnoga pitanja sa starim općenitostima, izraženim u bizarnoj formi, zbog koje se mogu pričiniti novim opažanjima.

Što se mene tiče, sklon sam na kraju računa držati, da je kršćanstvo izvelo veliko dobro i veliko zlo. Dobro je: što je evropsko društvo od njega dobilo otmeniji duh plemenitosti i samopregaranja. Plemenitost između čovjeka i čovjeka bijaše u starom svijetu vrlo materijalan i grub osjećaj, koji se ograničavao na udovoljavanje čovjekovim senzualnim potrebama. Onda je za plemenita čovjeka važio onaj, koji je siromasima davao novaca, kruha i zabava, ali nitko nije mislio, da pruži moralne utjehe tjelesnim ili duševnim stradalnicima. Kome nije jasno, da je njegovanje bolesnika u mnogim slučajevima plemenitije i veće samopregaranja negoli i obilata novčana svota? Kršćanstvo je stvorilo sve te duhovnije oblike samopregaranja, za koje se hoće lična osjećajna žrtva, a ne jednostavna materijalna žrtva kese. Kršćanstvo je pretvorilo milosrgje u pitanje moralne dužnosti, a ne u pitanje novca. Ali u isto vrijeme je širenjem kršćanstva strašna bolest prešla s jevrejskoga duha na duh arijski: duh proganjanja i vjerske nesnošljivosti.

Drevnom svijetu nije bio poznat nikakav odveć jak oblik propagande, a još manje silovito širenje vjerskih misli. Ni jedan narod nije nikada ni sanjao, da prisili drugi na obožavanje svojih bogova. Svaka posebna vjera se činila zakonitom. Pače, postojalo je nekakvo slobodno međunarodno izmjenjivanje praznovjerja, po kojemu se po neki narod u izvjesnim slučajevima obraćao tugjim bogo-

vima. I egipatski kraljevi i rimski konzuli su više puta slali po savjet u Delfijsko proročište. Sva se vjerska politika Rima ispoljuje u Panteonu, nastranom međunarodnom vjerskom muzeju, što ga je Rim sagradio u godinama svoje najveće moći, i što ga mi, nakon toliko stoljeća semitskoga utjecaja, razumijemo teže nego egipatske hijeroglifne ili klinasta pismena.

I ono što se u starini čini vjerskim progonstvom, uistinu je nešto drugo. Osuda Sokratova bijaše praznovjerska žrtva izvršena od straha, e su bogovi gnjevni na mudraca. To je bio čin obrane, izveden možda u času bolesnoga straha, protiv uvedenja novih božanstava, koja bi bila izazvala ljubomor prvašnjih. To je bio čin političkoga opreza, a ne vjerske nesnošljivosti, jer je u ostalom Aristofan bez ikakve smetnje mogao ljuto ismijavati svoje bogove. Proganjanje Kršćana bijaše politika, ne vjera.

Ali u starom svijetu je postojao narod, koji je bio uvratio u glavu, da nametne, kako može, svoju vjeru drugima, a to je bio narod jevrejski. Država i vjera nijesu se nikada dobro razlikovali. Netom bi država malo ojačala, smjesta bi postala oružjem vjerskoga nasilja. Salamun bijaše snošljiv i sklon vjerskom eklektizmu, ali iznimno. Netom je pak došao na vlast pravi jevrej, Noemija, on je uveo politiku neumoljivoga vjerskoga despotizma, težeći samo da najstrožom strogošću nametne održavanje nebrojenih zakonskih obrednih formalnosti^{*)}. Makabejsko razdoblje ne sastoji od drugoga čega, već od nekoliko osvajačkih ratova, vođenih protiv susjednih naroda, da ih se oplijeni, obreže i obrati Jehovštini.

^{*)} Rénan, Histoire du peuple d'Israel. Svezak IV, poglavlje VII.

Ako je službena vjera bila takva, prevratni vjerski pokreti, koji su se pojavljivali u narodu, osobito proroštvo, još su jače zaoštravali taj ljuti značaj jevrejske religioznosti. „Jehovština proroka, piše Rénan, vaabizam i pravi islam traže kaznenu silu i poziv na svjetovno pravosugje, da se održava izvjesni čudoredni zakonik. Pretjerani farizaizam bijaše prirodna posljedica toga duha, ili raje, farizaizam je nastao s jehovštinom. Jevrejska teokracija, čiji je posljednji izraz islam, ili još bolje vaabizam i madizam, imade za posljedicu inkviziciju, jedinstvo crkve i države i međusobni im nadzor.“^{*)})

Isus je sa svojim čovjekoljubivim romanticizmom razvedrio tu mračnu okrutnost semitske vjerske misli; ali, netom je on umro, čovjekoljubivi romanticizam je brzo ishlapio s otopine, ostavivši onu strašnu kiselinu teokratskoga i progombenoga duha, koju su jevrejski propagandisti brže bolje uštrcali u žile grčko-rimskoga svijeta. Operacija je uspjela. S Evagjeljem, knjigom ljubavi, došao je u Evropu Stari Zavjet, knjiga puna inkvizitorske okrutnosti. U društvenim moralnim prilikama oronuloga carstva, krcatoga nasiljima, Stari Zavjet se dojmio više negoli Evagjelje. Do onda su u drevnoj prosvjeti društvene borbe bile užasne i strašne, ali bar im se duh vjerskoga proganjanja — najjači poticaj ljudske okrutnosti — nije bio pridružio, da ih zaodjene okrutnošću paklenom. Kada je pak

^{*)})Rénan, isto djelo, II. sv., strana 476. U bolji dokaz da teokratski i progombeni duh bijaše vlastina jevreja i svih njihovih vjerskih koncepcija, neka se usporedi iz istoga djela, sveska IV strane 52, 127 i 128, te cijelo poglavlje XX; svezak I., strane 43, 44 i 60.

kršćanstvo unijelo u staro društvo stari biblijski semitski duh, prostrujao je onim pak'om patnja i patnika vazduh pun kisika. Plamen toga pakla nije se stišao, već se, opet potaknut, dvostruko razbijesnio. Kršćani, netom prestadoše biti žrtve progona, puni mračnoga duha stare jehovštine, latiše se da izmegju sebe mačevima odredjuju bogoslovna pitanja, te da krvnikovom desnicom nametnu drugim duhovima svoju vjeru. Ako je kršćanstvo u ičem krivo pred prosvjetom, ta krivnja nije, kako misli Nietzsche, u tom, što je u drevnu prosvjetu unijelo demokratski duh ljudskoga bratimstva; već, što je poslije osvajačkih ratova bilo najplodnijim roditeljem onih nadljudi, koji po njegovom nastranom shvaćanju čine cvijet ljudstva: Šimunâ de Monfort, Inocentijâ trećih, španjolskih Filipâ drugih i sličnih Titana persekucije.

Od devetoga do desetoga stoljeća naše ere tek'o je razdoblje velikih povijesnih rodoskvrnuća, u kojem je poludivlji semitski duh, izašavši iz palestinske pustare, zatekao grčko-rimsku prosvjetu u času umornosti, te je oplodio, učinivši da u njoj niknu stvorenja-grdesije. Od njegova ukrštavanja s rimskom prosvjetom rodila se orijaška sredovječna teokracija rimske crkve, koja nije drugo, već jevrejski teokratski ideal, skalupljen unutar kiklopskih oblika rimskoga carstva; kraljevstvo Noemije ili Šimuna Makabejskoga, ali podignuto na osnovi Julija Cezara. Od ukrštavanja semitskoga duha s grčkom prosvjetom rodilo se istočnjačko kršćanstvo, orijaški navitak bogoslovnih cjepidlačenja, uprljan velikim mrljama zgrušane krvi. Rodila se grčka crkva, koja je bila tako puna inatljivoga i borbenoga duha, da su se njezini kalugjeri klali zbog kakve bogoslovske formule. Rodilo se sveto istočnjačko carstvo, nastrani navrt tirjanske

okrutnosti, fiskalne halapljivosti, vjerskoga mističizma i teološkoga diletantizma. Napokon od još čudnijega ukrštavanja tih dvaju nastranih sinova sa slavenskim varvarstvom, rodila se savremena Rusija. To je u evropskoj povijesti u istinu bila mistična noć, u kojoj iz grdosijskih brakova nikoše nakazni gorostasi. Jedni su, kao rimska teokracija i grčko carstvo, brzo dorasli; a drugi su, kao Rusija, ostali u dugom i mučnom djetinstvu. One noći su niknuli gorostasi, protiv kojih su mali ljudi morali kasnije zaći u boj, kada htjedoše osloboditi prosvjetu od tih nakaznih i okrutnih stvorenja, koja su svake godine, poput grčkoga Minotaurosa, proždirala golemi obrok živoga mesa. Sémitski duh je roditelj svih tih grdosija, od kojih možda nijedna nije pravo umrla. Sve, ili skoro sve su te grdosije iskazale svoju zahvalnost narodu, od kojega su potekle, okrutnim proganjanjem samoга njega. Okrutne li povijesne poruge!

12. *Moralna ili društvena reforma? Kropotkin, Tolstoj, Nietzsche*

Ovo iskustvo bi moralo upozorivati na opasnosti, što se mogu kriti u kakvoj velikoj moralnoj reformi, koja poput lijepoga voća može da bude leglom nevidljivih bakcila i raznositeljicom ubitačnih bolesti. Dandanas je društvo bez sumnje bolje obranjeno protiv opasnosti sakrivenih u moralnim reformama, jer je čvršće izgrađeno i jer se može bolje opirati energijama, koje bi ga htjele razrovati; ali nedavne strašne pojave anarhizma — nove moralne reforme — odaju, u kakve divlje pustare može zalutati misao, koja hoće preokrenuti društvo po kalupu posvemašnje kreposti. Svakako treba upozoriti na to iskustvo sada, kada se ljudstvo prvi

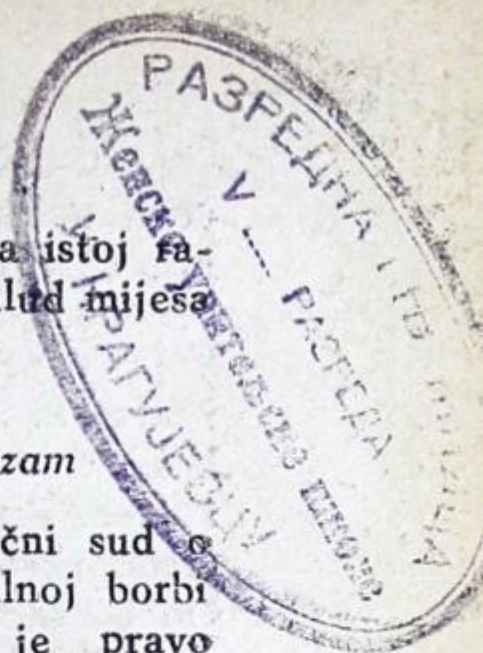
put svijesno nalazi pred dvoumnicom: ili društveni preokret, ili moralni? S jedne strane socijaliste i umjerenije političke reformatorske stranke tvrde, da S druge strane anarhiste naturaliste poput Kropotkina, hrišćanski anarhiste poput Tolstoja i nastrani je svaki moralni napredak nemoguć bez društvene reforme, da zlo leži u ustanovama, i da u svrhu mijenjanja osjećaja treba promijeniti životne prilike. individualiste poput Nitschea tvrde, da svjetsko zlo leži u izopačenju osjećaja i misli, te da će svijet opet postati velik i sretan, ako se ti osjećaji i misli reformiraju. Što se tiče pitanja, koji su osjećaji i misli pogrešne, u tom se mišljenja razilaze: za Kropotkina utilitarni moral industrijskoga društva; za Tolstoja moral utilitaran, determinističan i bezbožan; za Nitschea kršćanski moral samilosti i ljubavi; ali svi tvrde da uzrok društvenih zala, što trape savremeni svijet, leži u izopačenim ljudskim osjećajima.

U ovoj dilemi je sadržan vrhovni antagonizam između prošlosti i budućnosti, koje biju svoj posljednji najgorijaškiji boj. Na ovom raskršću, što se otvara pred savremenim čovjekom, put mora ne reforme vodi natrag k prošlosti, a put društvene reforme vodi prema budućnosti. Kropotkinov aktivni anarhizam, Tolstojev pasivni anarhizam i Nitscheov individualizam, sve su to nazadnjačke tendencije i nastojanja, da se čovjek vrati na varave pokušaje moralnih reforama, kada se on, uvjeren o njihovoj ispraznosti, već odlučno laća, da iskuša valjanost političkih i društvenih reforama. Takve moralne reforme uspijevaju dandanas samo zato, što u ovom tužnom času opada umna i moralna snaga prosvijećenoga svijeta. Čistiti društvo od njegovih mana pukom moralnom propagandom isto je, kao da bi se htjelo isprazniti bunar s vedrima

bez dna, jer, ne samo što voda ostaje na istoj razini, već se često zbog vedra, koje se uzalud mijesaju po njoj, i muti.

13. Starinski i savremeni antisemitizam

Poslije svega ovoga namiče se konačni sud o antisemitizmu, kao intelektualnoj i moralnoj borbi između oprečnih pasmina. Staro doba je pravo učinilo, što je bilo antisemitsko; pače, njegova pogreška je, što nije znalo ili moglo tjerati svoj antisemitizam na koristan način. Preziralo je jevreje, ali nije imalo snage, da im se moralno ispreči. Od vremena do vremena ili je okrutno i uzalud klalo, ali nije na pola puta zaustavilo prodiranje semitskoga duha kroz šupljine svoje prosvjete. Staro doba je imalo pravo, što je bilo antisemitsko, jer je, uza sve svoje poroke, okrutnosti i grijeha još predstavljalo neko umno ravnovjesje; dočim jevrej je predstavljao barbarsku strast za ideal, zbog kojega je ljudski rod imao proliti more krvi. Strašna je bila gospodarska, politička, vjerska i moralna kriza, od koje je carstvo patilo. Nije imalo dovoljno umne i društvene snage, da joj se opre, zbog čega bi svakako bilo moralo podleći nepoznatim uzrocima zla, što ga je tištilo. Sve veći utjecaj semitskoga duha još ga je više oslabilo. To je bila nova bolesna klica u već istrošenom tijelu, koje je uzalud tražilo lijeka. Umna baština starinskoga svijeta nije bila odveć bogata, jer je među zlatom sadržavala mnogo troske, ali je ipak predstavljala najoslovnije bogatstvo prema onom kukavnom poznavanju prirode i života, koje je sačinjavalo umni imetak kršćanstva, što se počinjalo rasprostranjivati. Rimsko carstvo bijaše postavilo kraj strašnim izvanjskim i nutarnjim ratovima, što su prije nje-

gova dolaska razdirali skoro sve zemlje, koje su pripale njegovoj vlasti, te dalo relativan, ali realan mir milijunima ljudi. Što se tiče okrutnosti, na koje ga primoravaše skrajna nužda vlastitoga uzdržanja, te su okrutnosti zavisile od prilika, protiv kojih su i grčka mudrost i rimsko državno umijeće i jevrejska religioznost bile nemoćne. Napokon, grčko rimska prosvjeta je predstavljala svijet više čio i prostranijega vidika, više radin i prožet življom i dubljom sviješću o sebi, no što je bilo maleno jevrejsko kršćansko društvo, zatvoreno unutar svoje nauke o međjusobnoj ljubavi. To je bio svijet, osugjen na umiranje, ali njegovi smrtni trzaji postadoše više strašni radi progombenoga bijesa, što mu sa je jevrejski duh ucijepio, dok je samopregarački duh imao tek mnogo kasnije donijeti ljudskom rodu svoju utjehu.

A'i dandanas su se pri'ike promijenile i antisemit nije drugo nego zaostali siromašak, jer su jevreji postali jednom od velikih djelatnih sila savremenoga duha. Jevreji su u staro doba nanijeli toliko zla, jer su još bili polubarbari, te su ulagali svoju žilavost, da šire misli i osjećaje nikle u društvenoj, moralnoj i umnoj poludivljoj sredini. Njihov duh je izašao iz pustinje kao poludivlja životinja, koja se u svojem spolnom bijesu pari sa životinjama druge vrsti. Ukrstivši se sa utanjenim prosvjetama, proizveo je čudovišta. Dandanas je jevrej upio i samu bit naše prosvjete, prem je u svojem duhu na svoj način preragjuje, i nije više opasan tugjinac, već samonikao saradnik, obdaren vrlinama, koje su dragocjene i za njega i za nas. On ne napada više kao u staro doba prosvjetu, koje ne pozna i koje ne će da pozna, s varvarskim mislima i osjećajima. On je postao posinak i gjak arijske prosvjete, koja je napokon svladala njegov otpor.

To je velika sreća, ne samo za nas, već i za nj, jer se on, poslije toliko vremena sanjarskih zastranjivanja, opametio, izliječivši se donekle od onih kobnih sklonosti, radi kojih je u prošlosti mnogo griješio. Bez sumnje, pored svih vrlina, ostale su mu još nekoje mane: naginjanje misticizmu, trascendentalna svijest o svojem djelu, pesimizam, fanatizam i nadasve onaj etički duh, koji se često izrodi u pravi otpor protiv prosvjete; ali te klice, s kojih se u staro doba razviše one orijaške tlapnje, što su izmučile dobar dio pučanstva, sada su na pola ubijene na polovici; pače, kako njihova opasnost opada, raste njihova korisnost, kao energijâ, što potiču volju i misao. Grebite jevreja i danas i sigurno ćete naći u njem proroka, a prorok zaista nije tip, koji se može na kraju devetnaestoga stoljeća potpuno svidjeti. Ipak, on nas osvaja i opčarava. Ako od elementa mesijanske svijesti: misticizma, transcendentalizma, ličnoga ponosa i sebičnosti, ne prijeti više dandanašnjem društvu nikakvo golemo zastranjivanje misli i osjećaja, zar nije bolje zaboraviti njezine mane i nesmetano se diviti toj pasmini, koja je, lišena domovine, raspršana i progonjena, uvijek uporno vjerovala da posjeduje sredstvo za otkup čovječanstva? Najprije mesijanzam, pak kršćanstvo, a sada socijalizam i anarhizam. To sredstvo nije imalo biti tek empirički lijek, koji s jedne strane ublažuje jednu bolest i liječi drugu, a s druge strane ih ostavlja stotinu drugih za sobom; već čudotvorni lijek, koji liječi potpuno i temeljito; čarobna riječ, koja napokon upućuje čovjeka na pravi put života. Razočaranja ne umaraju tu pasminu, jer ona brzo zaboravlja. Kada joj se izjalovio prvi pokus, našla je drugi; a, kada joj se izjalovio i drugi, našla je treći. Ako joj se i treći izjalovi, naći će i četvrti i peti, dok u toj

titantskoj borbi priroda ne bude svladana, odnosno, dok pasmina u ime kazne ne padne u intelektualnu iscrpljivost, koja će je utišati. Ta, smjelošću i vjeron, čudesna pasmina sije po svim predjelima i u svako doba, sanjajući već trideset stoljeća o bajoslovnoj žetvi, koja će za uvijek zasititi sve ljudske naraštaje, a ne vidi, da njezini čudesni naponi ra-gjaju tek po kojim slabim klasom. Ipak je ona sve više uporna u svojoj apokaliptičkoj sanji, koja ju je pratila kroz sve vijekove i sve zemlje. Svi, koji vjeruju, da Bog podjeljuje milosti svima ljudima, da budu vrijedni napora nekolicine megit njima, mogu se nadati, da će on jednom udijeliti općenitu sreću i s njom nagraditi jevreja za njegovu dugotrajnu vjeru i njegove hiljadugodišnje napore. Tako će jevrej putem vlastitih boli postignuti dokrajčenje zla za čitavo čovječanstvo.

ZAGLAVAK

Po svoj prilici će se ovoj knjizi prigovoriti, da sadrži odveć jako — netko će kazati i namješteno — udivljenje prema tugjem, ali svijestan sam, da taj prigovor nije opravdan. Istina je, da sam na ovim putovanjima imao časova skoro žestokoga ganuća; ali sve, što je od tih ganuća prešlo u knjigu, očišćeno je dugim razmišljanjem. Zato i oduševljenje, prorešetano dokazima i protudokazima, u ovoj knjizi nije više prelazni hir osjećaja, već poseban oblik, strastveniji način gledanja i shvaćanja života.

Znadem, da ovaj način shvaćanja života nije preveć veseo. Ali šta vrijedi zatvarati oči pred istinom? Kako se može ne vidjeti, da germauske pasmine već sada uzimlju u zalog budućnost, dok latinske pasmine žive od bogastava zgrnutih u prošlosti? Nekada napredna i plodna Francuska, sada je mršava zbog svoje postepene suhobolje, te joj ne uspijeva da privremeno uzdrži svoje tako krhko i nestalno zdravlje, već skrajnjom sebičnošću maltuzijanske suzdržljivosti. Španjolska u nastupu bijesne mahnitosti potpaljuje u svojim naseobinama lomaču, u koju će se draguljima urešena živa hitnuti. Italija, ako joj žilavim naporom ne uspije izvući se iz sadašnjih kriza, mogla bi zadesiti tužna sudbina, da u budućnosti služi onima, koji su u prošlosti bili

njezinj sluge. Švicarska odakle smo pred tri stoljeća uzimali pustahije, koji su počinjali najodurnije lopovštine, sada nam šalje svoje bankire, trgovce i nakladnike, a mi joj šaljemo gomilu naših i jadnih radnika, zidara, sudopera i bremenara, koji obavljaju najgore i najniže poslove. Švicarski narod postaje sve više ono, što smo mi bili nekada, naime aristokracija, koja se ne udostojava da se bavi odveć niske poslove. Mi se naprotiv spuštamo na službu, da svim zemljama svijeta dobavljamo kukavne proletarce.

Sve to dokazuje, da se vrši velik dogogjaj, naime izgibanje cezarizma, što ga još predočuju latinska društva. Cezarizam je društvo, vladano od razredâ, koji ne predstavljaju proizvodni rad; koji žele uživati sjetilne slasti, te visoke umne i umjetničke užitke, a ne će se podvrgavati živin-skoj raboti, da strpljivošću nešto proizvedu. Za to oni putem vlade i poreza meću u kretanje strašni stroj, da izmuzu poljodjelski narod, sileći ga, neka plaća troškove prosvjete koju taj narod viggja otičenu samo u oružniku i cariniku. Tako nastaje vlada, u isto vrijeme taj i mecena, otimač i udjelnik, koji sabire oko sebe sjajnu četvoricu benjamina i bankouza: novčara, prometnika, pogodovanih monopolista, vojnika umjetnika, književnika i učenjaka. Vlada ih masno ili mršavo hrani novcem, što ga je istrigla radnom puku, neumoljiva u svojem nastojanju, da utamani najživlje izvore stvarajućega bogatstva, samo da njezinim ljubimcima ne uzmanjka ni mrva. Velike su kreposti, koje cvatu pod takvim vladama, nasilje i podmitljivost. Osnovni je društveni zakon slaviti velike krvnike i velike lupeže na vladi i njihovo uzašašće u Olimp moćnih, velikih i čašćenih.

Taj tip društva, kojemu je najveći povijesni primjerak rimsko carstvo, gine dandanas u Evropi.

u trim latinskim narodima. Dokaz njegove starosti nalazi se u skrajnjoj mizeriji čitave djelatnosti toga posljednjega latinskoga cezarizma. Sve mlade društvene forme teže gigantizmu. One imaju u sebi veličinsku groznicu, koja ih goni, da skoro siluju prirodne zakone. I cezarizam je u doba Rima imao tu potrebu kiklopskoga stvaranja; ali šta su tri malena latinska cezarizma znala preko osrednjih razmjera stvoriti? Jesu li stvorila išta, što bi imalo snagu, da se opire vremenu, kako su je imale zidine drevnoga Rima?

Te gigantske sposobnosti naprotiv imade u germanskim društvima. Imade je u njihovoj žilavosti, kojom su prešla da u nečuvenim razmjerima uredi savremenu industriju, te da po novoj osnovi preurede čitav savremeni moralni život. Ta društva su sazdana na oprečnom načelu, novom u judskoj povijesti: na načelu, da oni koji žele imati bogatstvo i sve naslade bogatstva, ne smiju grubom silom, sregjenom u vladi, otimati dio proizvoda onima, koji su radili, a da onom, koga su opijenili, ne daju ništa u zamjenu; već da i oni moraju nešto proizvoditi, te sudjelovati u vađenju stvari skrivenih u zemlji, ili ih učiniti korisnijima za druge, uza sve što prigodom diobe radnih plodova prevarerom i silom osiguravaju sebi bolji dio.

Industrijski kapitalizam je onaj, koji se, uza sve svoje poroke, krivnje i još uvijek jako sebičnu narav, diže kao dobrotvorac protiv cezarizma, donoseći u društvo slijedeće još grubo, ali neizmjernom razvoju pristupno načelo: da se uzmožne imati pravo na prvi život, pak na bogatstvo, treba stvoriti nešto za druge korisno. Šta mari, da to načelo u primjenjivanju sebe još uvijek dopušta mnoge nepravde? Bitno je, da se načelo postavilo, da se dijamanat izvukao iz zemlje. Vrijeme i strpljivost

će učiniti, da se načelo pročisti, da se dijamanat oslobodi šibre.

Društvo, što ga germanska pasmina stvara, društvo je osnovano na radu; društvo u kojem su i najčedniji ljudi saradnici općenitoga zajedničkoga rada, te po tom nužni elementi cjeline, samo neka se znaju staviti u red i podrediti pod druge, kako je najpodesnije, da se skupni posao bolje obavi. Iz ove općenite saradnje, iz ove solidarnosti, koju same životne nužde odregjuju, što može nastati drugo, ako ne sve dublji i sve širi osjećaj bratimstva? Eto, kako ta stara riječ, koja je u svim društvima prošlosti uvijek ostala bez značenja, u tim novim društvima polagano dobija tačan smisao. Tako se u metežu toga mladoga svijeta razabiru crte budućega društva, nesklonoga iz razloga organske odvratnosti svakoj aristokraciji, osobito onoj intelektualnoj aristokraciji, koja je često u povijesti, ako ne teorijama, činjenicama, ustvrdila pravo genija nad mesom i životom malih ljudi. Tko bi mogao izračunati, koliko je francuskih seljaka moralo pogibati od neimaštine, da Franjo I. uzmogne davati Benvenuto Celliniju gragju i nagragjivati remekdjela njegove dupke? Ni umjetnost, vječna milosnica, što se za šaku zlata prodavala svim mogućnicima i tlačiteljima; ni znanost ili filozofija, koje su skoro uvijek ostale sumnjarske i nehajne prema velikim bolima čovječanstva, ne će biti najveća briga budućega društva, već praktična i između ljudi živa pravda, koja će im pružiti tjelesno i moralno zdravlje i sreću.

U germanskim društvima razvija se najveći preokret našega stoljeća: Inteligencija gubi svoju davnu posvemašnju prevlast nad svijetom i mora da je dijeli s moralnim osjećanjem. Društvena vrijednost genija smanjuje se pred sve to većom stvaralačkom

silom gomila. Prosvjeta biva sve to više kolektivnim djelom. Veličajnost i savršenost toga djela sve više raste tim, što se više utanjuje ne inteligencija, već moralni osjećaj pojedinaca, koji sastavljaju gomilu. Svih se nježnijih književnih duhova užasno dojmilo, kada su sišli na dno njemačkoga značaja, te otkrili umnu tromost, cerebralnu uzahnost i posvemašnju duševnu neplastičnost, zbog čega se Nijemci i Englezi iz puka često čine divljaci ili kaprali. Ipak su ti „grubijani tvrde lubanje“ stvorili najčudesniju prosvjetu, koja do sada postoji, jer su više strpljivi, radišni i sposobni podati se misli, koju shvaćaju; jer ih se više doimlje misao na dužnosti, te su po tom više skloni sjediniti se i saragjivati, uz neomegijene kombinacije, pod upravom jedne same inteligencije. Tako se ta inteligencija množi putem savjesne saradnje hiljadâ vrlo osrednjih ljudi, koji po sebi ne bi znali ništa obreti, ali umiju činjenicama dopuniti stvaralačku inteligenciju nekolicine. U toj većoj sposobnosti za koordinaciju i subordinaciju individualnih sila leži tajna pobjedâ te pasmine. Za to, tko nije razumio da sva njezina orijaška veličina sastojâ od neizmernih, skupa postavljenih, čednih kreposti, nije shvatio samu bit rada našega stoljeća.

Čemu pak u moralnom bezvlašću našega društva vrijede nama sva umna blaga? Vrijede, da se građanski rat odličnih individualnosti digne na vrhunac našega razornoga mahnitanja. Nikola Machiavelli je čudesnom oštroumnošću primijetio prije tri stoljeća to naše moralno zlo, kada je nesposobnost Italije, plodne junacima, da stvori vojsku ovako definirao: „Gledajte u malobrojnim dvobojima i sastancima, koliko su Talijani premoćniji snagom, okretnošću i umom. Ali, kada se ima preći na vojske, nema ih: Svemu je kriva slabost glavara, jer

oni, što znaju, nijesu poslušni, a svakom se čini da znade . . ." Primijene li se te riječi na sve poslove, za koje je nužna saradnja množine, koordinacija i subordinacija individualnosti, onda je divno defeniran veliki uzrok naše stvaralačke nesposobnosti u ovom stoljeću, u kojem se sve radi udruženim silama.

I tako se daleko od nas neobuzdanim žarom stvara veliko društvo budućnosti, — ne uništenje, već usavršenje sadašnjega, — doba i društvo, u kojem će svi individui htjeti i moći živjeti. Tko može sebi predočiti, kakva će se ogromna životna energija izliti iz beskrajnih ljudskih maoštava budućnosti, u kojim će svaka stanica treptjeti neopisivim uzbugjenjem? Mi se snebivamo, kada vidimo ili čitamo kako su mnoge stvari u Engleskoj ili u Americi ogromne prema sitnoći naših; pa ipak, ta ogromnost ne potječe od drugoga, već od većega zbroja života, proživljenoga od pojedinaca. To je još ništa prema onom, što će još doći, jer je do sada i u bolje uregjenim društvima tek malo njih realno živjelo, dok se čedna većina morala zadovoljiti jednostavnom prividnošću življenja; jer je veliki zadatak društava, osnovanih na radu, davati sve to većem broju ljudskih bića pravi i realni opstanak, pored onoga skroz nominalnoga, što ga predstavlja tijelo. Stablo, što znaменуje društvo budućnosti, nije magnolija, koja ragja s malo cvijetova nakazne veličine i ljepote, već akacija, koja se u proljeću sva pokriva bijelim injem bezbrojnih mirijada cvijetova.

Turin, u februaru 1897.

SADRŽAJ

LONDON

1. Kameni paradoks. Neizmjernost Londona — — — — —	7
2. Estetska anarhija — — — —	9
3. Pariz i London — — — —	11
4. City — — — — —	14
5. Kako se hodalo po Londonu — —	16
6. Svjetski mozak — — — —	18
— Košnice svjetskog gospodstva	
7. Savremeni Rim — — — —	19
8. Večernji izlazak — — — —	21
9. Magla — — — — —	21
10. Poljski London — — — —	24
11. Veliki caristički san — — —	25
Caristički grad. Spasonosna Engleska?	

MOSKVA

I: Sveti grad i mistička filozofija smrti

1. Sveti grad — — — — —	29
Općenita svetost Moskve. Pobožnost na ulicama.	
2. Iberička Bogorodica — —	32
Noćni posjeti Bogorodice kod bogataša. Siromasi koji čekaju njen izlazak. Večer oko crkvice.	

3.	Vazdušne vile — — — — — Kremlj. Minareti.	35
4.	Drvenasti sveci i djetinjasti slikari — — — — — Umjetnost i tri kršćanska smjera. Crkve- no rusko slikarstvo.	37
5.	Napulj i Moskva — — — — —	39
6.	Eutanasija — — — — — Ruski nehaj prema smrti. Kako umire narod. Kako umiru bogataši. Bol onih koji ostaju. Ruska smirenost i njeni uzroci.	40
7.	Razmišljanja o žalosti i smrti — — — — — Općenita bešćutnost ruskoga života. Rav- novjesje između osjetljivosti i uzroka bolova. Filozofija smirenosti. Što je zlo? Beskonačni oblici ljudskoga zla. Nehaj prema smrti i prèdanost sadrže u sebi načelo duboke mudrosti.	45
8.	Pasmine pometena karak- tera — — — — — Zlo civilizacije. Korist od maloga div- ljaštva. Budućnost pripada pasminama pometena karaktera.	52
II. Industrijski grad i praktična filo- zofija smrti		
1.	Industrijski manastiri — — — — — Moskovska svilana. Zajedničke spavaone i blagovaone. Čovjek-stroj.	54
2.	Nova gledišta patrijarhal- noga komunizma — — — — — Zajednička blagovališta.	57

3. Engleski feudalizam i ruski komunizam — — — — — 60
 Ruski konobari. Seljački arteli. Engleski i ruski proletarijat. Koristi surove pravde. Ravnovjesje između pravda i nepravda.

III. Meduzina glava

1. Mirabile monstrum — — — 70
 Socijalne klase u Rusiji. Moskovska uxor-ulica.
2. Zadnji zbogom Moskvi — — 74
 Vizija majske večeri.

TREĆI SPOL

1. Legija svete Uršule — — — 77
 Spinters. Ženska utakmica.
2. Rat između muških i ženskih 78
 Rénanove ideje o čistoći. Zašto djevojke uspijevaju u praktičnom životu. Jalove pčele.
3. Političke amazonke — — — 82
 Engleske žene u politici. Ženska politička prava.
4. Obožavanje životinja — — 84
 Engleska, obećana zemlja za životinje. Mržnja protiv Pasteura. Pasje čelične mreže.
5. Uhagjanje preljubnih parova — — — — — 87
6. Svjetovno kalugjerstvo — 89
 Treći spol i dobrotvornost. Potreba filantropije u modernom društvu. Filantropski ženski celibat.

gjelje i Biblija. Biblija puna inkvizitorske okrutnosti. Križanje semitskog duha s evropskim prosvjetama.

12. Moralna ili društvena reforma? Kropotkin, Tolstoj, Nietzsche — — — — — 143

13. Starinski i savremeni antisemitizam — — — — — 144

Opravdanje starog antisemitizma. Krivnja savremenog antisemitizma. Savremeni jevrej. Njegova sila i njegova slabost.

ZAGLAVAK

Agonija cezarizma. Društvo utemeljeno na radu. Veliko društvo budućnosti. 149

CIJENA 6 K.

ISPRAVI!

U I. dijelu „Mlade Evrope“ nalaze se slijedeće greške:

Strana 5 redak 32 mjesto bizantinskoga ide bizanckoga;

Strana 7 redak 6 mjesto čini ide čine;

Strana 15 redak 6 mjesto protiv ide i protiv;

Strana 25 redak 10 mjesto njegova ide svojega;

Strana 32 redak 29 mjesto gvoždjena ide gvoždjem;

Strana 34 redak 17 mjesto buha ide buba;

Strana 45 redak 8 mjesto surevenost ide suverenost;

Strana 45 redak 17 mjesto ošteti ide odšteti;

Strana 48 redak 15 mjesto profil, ide profil;

Strana 48 redak 34 mjesto mora ide moraju;

Strana 49 redak 9 mjesto povlastica ide povlastica,;

Strana 67 redak 17 mjesto steanka ide stranka;

Strana 67 redak 19 mjesto poslodađac ide poslodavac;

Strana 68 redak 19 mjesto prenijeti ide pri-
nijeti;

Strana 80 redak 19 mjesto prislijene ide prislijene;

Strana 95 redak 39 mjesto otvoreni ide otvoreni, ;

Strana 99 redak 13 mjesto ježovitoga ide ježovitoga;

Strana 99 redak 16 mjesto proteterijat ide proletarijat;

Strana 103 redak 19 mjesto privatio ide privatio;

Strana 111 redak 4 mjesto zavode ide zavode? ;

Strana 124 redak 23 Na jednom bez roditelja, bez braće i bez sestara ragja se Miranda. Ako je ta tvorevina sama po sebi divna;

Strana 137 redak 27 mjesto svaćanju ide shvaćanju;

Strana 147 redak 30 mjesto ljubavi ide ljubavlju;

Strana 159 redak 18 mjesto promatranje ide i promatranje;

Strana 166 redak 23 mjesto jako ide jako kao;

Strana 174 redak 5 mjesto počasti ide pošasti;

Strana 175 redak 34 mjesto od ide onda;

Strana 176 redak 24 mjesto ljubimcom ide ljubimicom;

Strana 179 redak 2 mjesto grmečka ide i grmečka.

